

Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Πρόγραμμα σπουδών: Νεώτερη και Σύγχρονη
Ελληνική Ιστορία

Διπλωματική εργασία

«Η δίκη των πρωταιτίων της Χούντας»

Κοβάνη Ελένη

Επιτροπή επίβλεψης διπλωματικής εργασίας

Επιβλέπων καθηγητής

Χρήστος Χρηστίδης

Συν-επιβλέπων καθηγητής

Διονύσιος Χουρχούλης

Αθήνα, Φεβρουάριος 2024

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή/της φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο/Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Ευχαριστίες

Ένα θερμό ευχαριστώ στον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Χρηστίδη, για την άριστη συνεργασία, την επιστημονική συμβολή και τις εύστοχες επισημάνσεις του, που συνέβαλαν καθοριστικά στην εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Θα ήθελα να αφιερώσω ιδιαιτέρως την υπέροχη αυτή διετή διαδρομή στο πνευματικό ταξίδι της ιστορικής γνώσης, στον σύζυγό μου Στέλιο, στα παιδιά μου, στους γονείς και την αδελφή μου που στάθηκαν πολύτιμοι αρωγοί και ηθικοί υποστηρικτές στην επίτευξη ενός ακόμη πνευματικού στόχου.

ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΑΝΟΙΚΤΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εξετάζει τη δίκη των πρωταιτίων της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου 1967. Η δίκη έλαβε χώρα το καλοκαίρι του 1975. Ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν τα ζητήματα που ανέκυψαν στον τομέα της δικαιοσύνης κατά τη διαδικασία μετάβασης από ένα δικτατορικό καθεστώς σε μια ευνομούμενη δημοκρατία. Η δίκη των πρωταιτίων ήταν η πρώτη μιας σειράς δικών που ακολούθησαν θέτοντας στο εδώλιο του κατηγορουμένου τους ανθρώπους που στραγγάλισαν τη Δημοκρατία επί επτά χρόνια. Η εύθραυστη δικαιοσύνη και οι τραυματισμένοι θεσμοί ήρθαν αντιμέτωποι με σωρεία προκλήσεων που έπρεπε να διαχειριστούν υποδειγματικά προκειμένου να εδραιωθεί η Δημοκρατία και η ευνομία στη χώρα. Ο Τύπος και η κοινή γνώμη έπειτα από επτά χρόνια φίμωσης και λογοκρισίας παρακολουθούσαν εκ του σύνεγγυς τις διεργασίες και με τις παρεμβάσεις τους διεκδικούσαν τον χώρο και τον λόγο που τόσα χρόνια τους είχε στερήσει το δικτατορικό καθεστώς. Όλοι ανέμεναν την παραδειγματική τιμωρία αυτών των ανθρώπων όχι ως πράξη εκδίκησης αλλά ως παραδειγματισμό και επισφράγιση του αισθήματος δικαίου και ασφάλειας. Με σημείο ορόσημο την εκδίκαση της υπόθεσης, θα παρακολουθήσουμε τις διεργασίες που προηγήθηκαν της δίωξης, αλλά και τον απόηχο που άφησε η πολύκροτη υπόθεση, ιδιαίτερα μετά την κυβερνητική παρέμβαση για τη μεταβολή των τελικών ποινών από θάνατο σε ισόβια κάθειρξη. Το «περί δικαίου αίσθημα» ικανοποιήθηκε; Η δίκη επιτέλεσε τον στόχο της; Η ελληνική Δημοκρατία βγήκε ενδυναμωμένη μετά από όλη αυτή την περιπέτεια; Σε όλα αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί να δώσει απαντήσεις η εργασία με εργαλεία έρευνας τη μελέτη των δημοσιευμάτων του Τύπου της εποχής και τη διαμόρφωση του δημόσιου διαλόγου γύρω από το επίδικο της πολύκροτης υπόθεσης.

Λέξεις – κλειδιά:

δίκη των πρωταιτίων, Τύπος, δημόσια σφαίρα, αποκατάσταση δημοκρατίας, δικαιοσύνη, δημόσια ασφάλεια

Abstract

The present thesis examines the trial of the ringleaders of the dictatorship of the 21st of April. The trial took place in the summer of 1975. Nevertheless, what seems to be of particular interest are the matters that arose in the field of justice during the process of transition from a dictatorial regime to that of a favored democracy. The trial of the ringleaders was the first among a series of trials that followed and which set in dock the ones responsible for the stifling of democracy during a seven year period. A frail justice system thus wounded institutions were confronted with a number of challenges that had to be exemplary conducted in order for Democracy and the Rule of Law to be consolidated. The press and the public opinion having been silenced and censored for seven years, followed the processes closely. Thus, through their interventions they were vindicating for space and freedom of speech that they had long been deprived of by the dictatorial regime. Everyone expected the exemplary punishment of the dictators not so much out of revenge rather than as an example setting as well as corroborating the feeling of justice and safety. Considering the trial as a landmark, we will follow the proceedings that preceded the prosecution as well as the reverberation that the sensational trial had mainly after the government intervention for the abatement of the death penalty to lifelong sentence. Has Justice been done? Did the trial accomplish the goal set? Did the Greek Democracy emerge empowered after this adventure? These are the questions that this thesis attempts to address based on research tools such as the study of the press, publications of that time thus the shaping of the public debate around the matter in contestation of this controversial case.

Key-words

trial of the ringleaders, press, public debate, re-establishment of Democracy, justice, public security

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	σελ.4
Abstract.....	σελ.5
Προλεγόμενα.....	σελ.8
Κεφάλαιο 1ο «Ιστορικό πλαίσιο και κρίσιμα διλήμματα».....	σελ.9
A) Ιστορικές προκλήσεις.....	σελ.9
B) Μεταξύ συνέχειας και ρήξης.....	σελ.10
Γ) Τιμωρία ή λήθη.....	σελ.12
Δ) Δικαίωση όχι εκδίκηση.....	σελ.14
E) Δικαιοσύνη και δημόσιος διάλογος.....	σελ.15
Κεφάλαιο 2ο «Οι δικονομικές διαδικασίες που οδήγησαν στη δίωξη».....	σελ.18
A) Εκ παραδρομής αμνηστία.....	σελ.18
B) Σύνταγμα 1975: «Η Δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη».....	σελ.22
Γ) Το χρονικό ενός προαναγγελθέντος στιγμιαίου εγκλήματος.....	σελ.25
Δ) Τα επτά χρόνια συνοψίστηκαν σε μια στιγμή.....	σελ.27
Κεφάλαιο 3ο «Η ακροαματική διαδικασία».....	σελ.31
A) Η μέρα που περίμεναν όλοι οι Έλληνες.....	σελ.31
B) Η ταυτότητα της δίκης.....	σελ.31
Γ) Η γραμμή της σιωπής.....	σελ.33
Δ) Η ακροαματική διαδικασία.....	σελ.35
E) Μια απόφαση που δεν εκτελέστηκε ποτέ.....	σελ.37
Κεφάλαιο 4ο «Στον απόηχο της δίκης».....	σελ.39
A) Η μεταβολή των ποινών.....	σελ.39
B) Οι αντιδράσεις του Τύπου.....	σελ.41
Συμπεράσματα.....	σελ.44

Βιβλιογραφία.....σελ.48

Παράρτημα.....σελ.50

ΕΛΛΗΝΙΚΟ
ΑΝΟΙΚΤΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Προλεγόμενα

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται η συνοπτική εξέταση των γεγονότων που έλαβαν χώρα κατά το πρώτο έτος της μεταπολίτευσης στο πλαίσιο της δίωξης και της εκδίκησης των εγκλημάτων της χούντας, εστιάζοντας στη δίκη των Πρωταιτίων. Η δίκη των Πρωταιτίων αποτέλεσε την πρώτη και σημαντικότερη δίκη που διεξήχθη για τα εγκλήματα των δικτατόρων κι ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο ήταν και εκείνη γύρω από την οποία συγκροτήθηκε ο δημόσιος διάλογος και η προβληματική αναφορικά με τους νομικούς και θεσμικούς όρους διεξαγωγής τέτοιου είδους δικών. Κατά τη διαδικασία πλαισιοθέτησης της ποινικής διώξεως και της ακροαματικής διαδικασίας προέκυψαν ζητήματα, ετέθησαν ερωτήματα, που έγιναν αντικείμενο της δημόσιας διαβούλευσης σε μία προσπάθεια η δίκη αυτή να κατοχυρωθεί θεσμικά με όλα εκείνα τα εργαλεία, όλες τις δικλείδες ασφαλείας που θα την καθιστούσαν νόμιμη, δικονομικώς άρτια αλλά παράλληλα θα της παρείχαν τα εχέγγυα ώστε να ανταποκριθεί στο λαϊκό αίτημα για δικαίωση, ειρήνευση και τιμωρία. Ζητήματα όπως η αμνηστία, αν η 21^η Απριλίου αποτελούσε επανάσταση ή πραξικόπημα, ποιος όφειλε να λάβει τις πρωτοβουλίες για την άσκηση των ποινικών διώξεων (πολιτεία ή ιδιώτες), αν το έγκλημα ήταν στιγμιαίο ή διαρκές, αν οι θανατικές καταδίκες ήταν πλέον αποδεκτές σε μία ευρωπαϊκά προσανατολισμένη και φιλελεύθερη δημοκρατία, είναι ορισμένα από τα θέματα που θα πραγματευτεί η παρούσα μελέτη.

Εξαιρετικό ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο τρόπος πρόσληψης αυτής της διαδικασίας από την κοινωνία. Λυδία λίθος μιας σταθερής και παγιωμένης δημοκρατίας είναι και η δημόσια σφαίρα εντός της οποίας αντιπαρατίθενται θέσεις και απόψεις της κοινωνίας των πολιτών. Στην παρούσα μελέτη εξετάστηκε ένα μέρος του Τύπου της εποχής και συγκεκριμένα οι εφημερίδες *Καθημερινή*, *το Βήμα*, *τα Νέα*, *η Αυγή*, καθώς και το περιοδικό *ΑΝΤΙ* προκειμένου να διερευνηθεί ο τρόπος πρόσληψης και απόδοσης στο δημόσιο λόγο ενός τόσο σημαντικού γεγονότος στα άρθρα, στα σχόλια, στις αντιδράσεις, στα κείμενα θέσης και παρέμβασης σημαντικών προσωπικοτήτων από τον χώρο της πολιτικής, των επιστημών, της λογοτεχνίας και της δημοσιογραφίας. Τα περισσότερα από τα ζητήματα που προκύπτουν σχετικά με τα ταυτοτικά και θεσμικά χαρακτηριστικά της δικής γίνονται αντικείμενο της δημόσιας συζήτησης και επιλύονται εκείνο το κρίσιμο διάστημα του πρώτου έτους της Μεταπολίτευσης. Στις δίκες που ακολούθησαν το διακύβευμα δεν ήταν το ίδιο αφού το βασικό πλαίσιο εκδίκησης και νομικής αντιμετώπισης των κατηγορουμένων είχε επιλυθεί στο στάδιο της δίκης των πρωταιτίων.

Τα ζητήματα συζητήθηκαν διεξοδικά, προκάλεσαν διαφωνίες, αντιδράσεις και αντεγκλήσεις. Εν τέλει, η διαδικασία απέβη γόνιμη για μία κοινωνία που μόλις είχε βγει από μία έντονα διχαστική και συγκρουσιακή περίοδο όπως αυτή της Επταετίας. Η δίκη των πρωταιτίων δεν αποτέλεσε απλά ένα δικαστικό γεγονός. Είχε συμβολικές και πολιτικές προεκτάσεις και αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος για τη θεμελίωση της ανανεωμένης μεταπολιτευτικής δημοκρατίας και ως τέτοια όφειλε να αντιμετωπιστεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

«Ιστορικό πλαίσιο και κρίσιμα διλήμματα»

Α) Ιστορικές προκλήσεις

Το χρονικό διάστημα μεταξύ Ιουλίου 1974 και Ιουνίου 1975 κατά το οποίο έλαβε χώρα η Μεταπολίτευση υπήρξε σταθμός για τη σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας. Τον Ιούλιο του 1974 γράφτηκε ο επίλογος για το παρωχημένο τυραννικό δικτατορικό καθεστώς που κατέρρευσε υπό το βάρος της κυπριακής τραγωδίας, την οποία το ίδιο προκάλεσε με τις ολέθριες επιλογές του. Η Ελλάδα βρέθηκε μπροστά σε ιστορικές προκλήσεις και σε ένα κρίσιμο σταυροδρόμι που είτε θα την οδηγούσε στον αναπτυγμένο σύγχρονο κόσμο ή στον ζόφο της οπισθοδρόμησης. Συγκεκριμένα, αντιμετώπιζε αλληπάλληλες κρίσεις (εξωτερικές στην Κύπρο και το Αιγαίο) αλλά και εσωτερικές (την πρόκληση των νοσταλγών της δικτατορίας), καλούνταν να επαναπροσδιορίσει τη θέση της στον κόσμο σε δύσκολες συνθήκες, είχε δεχθεί ισχυρό πλήγμα από τη διεθνή πετρελαϊκή κρίση, προβαλλόταν στα πρωτοσέλιδα του διεθνούς Τύπου ως προβληματική χώρα. Τόσα μέτωπα ανοιχτά, τόσες προκλήσεις που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε ακόμη μεγαλύτερα αδιέξοδα! Στις δύσκολες αυτές περιστάσεις η χώρα κατάφερε να βρει το δρόμο της προς την ομαλότητα, να επιλύσει τα περισσότερα από τα προβλήματά της, να εδραιώσει μία σύγχρονη δημοκρατία αλλά και να αναπροσαρμόσει τη διεθνή της θέση τόσο στον κόσμο όσο και ειδικότερα στα Βαλκάνια. Τέλος, πέτυχε να θέσει τις βάσεις για την ένταξη της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Ακόμα και σε διεθνές επίπεδο το παράδειγμά της αποτέλεσε πρότυπο. Από τις τρεις μεταβάσεις στη δημοκρατία που πραγματοποιήθηκαν την ίδια περίοδο στη νότια Ευρώπη (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία) η ελληνική ήταν η πιο ταχεία, αναίμακτη και αποτελεσματική. Το ελληνικό επίτευγμα του 1974- 1975 πρέπει ασφαλώς κατά πρώτο λόγο να αποδοθεί στις ηγεσίες όλων των πολιτικών δυνάμεων της εποχής, με προεξάρχοντα τον τότε πρωθυπουργό, Κωνσταντίνο Καραμανλή. Σε τελική ανάλυση όμως, τα εύσημα ανήκουν στην ελληνική κοινωνία η οποία στήριξε αυτή την προσπάθεια, απαίτησε την αποτελεσματικότητα, επιζήτησε την πρόοδο και υπερασπίστηκε τη νηφαλιότητα. Η ώριμη πλέον ελληνική κοινωνία απέδειξε έμπρακτα με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο και αντιμετωπίζοντας εξαιρετικά δύσκολες καταστάσεις ότι αποτελούσε ήδη μέλος του ανεπτυγμένου δημοκρατικού κόσμου. (Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία, 2014)

Β) Μεταξύ συνέχειας και ρήξης

Το πολιτικό ορόσημο της 24^{ης} Ιουλίου 1974 σηματοδότησε νέους προσανατολισμούς στην πορεία του έθνους. Η πτώση της δικτατορίας άνοιγε την προοπτική για την εμπέδωση των δημοκρατικών θεσμών πάνω σε εδραίες βάσεις, ασφαλέστερες από το παρελθόν. Με γνώμονα αυτή την κατευθυντήρια γραμμή ο πολιτικός κόσμος της χώρας και ιδιαίτερα ο πρωθυπουργός θα αντλήσουν ιδέες και δυνάμεις στη χάραξη και την εφαρμογή μιας νέας πολιτικής με ανανεωτική πνοή. Μέλημά τους θα αποτελέσει η αποκατάσταση πνεύματος εθνικής ομοψυχίας και η κατίσχυση μετριοπαθούς πολιτικού κλίματος, η ανταπόκριση του θεσμικού πλαισίου στις ανάγκες του ελληνικού λαού και στις επιταγές των νέων καιρών, η οριστική υπερκέραση της μακρόχρονης αντιπαράθεσης με αντικείμενο τη μορφή του πολιτεύματος και ακόμη η επάνοδος σε υψηλούς ρυθμούς οικονομικής αναπτύξεως, η αμυντική θωράκιση της εθνικής επικράτειας, η ανανέωση και ο εκσυγχρονισμός στο ευρύτερο πεδίο της κοινωνικής και της πνευματικής ζωής, αποτέλεσαν κατευθυντήριες επιλογές της πολιτικής ηγεσίας άρρηκτα δεμένες με το όραμα της πλήρους οργανικής εντάξεως της Ελλάδας στους κόλπους μιας ισχυρής και ενωμένης Ευρώπης. Η πλειοψηφία των Ελλήνων συμπαράταχθηκε στο πλευρό αυτής της στόχευσης ενισχύοντας ηθικά και στηρίζοντας πολιτικά τη δυνατότητα εφαρμογής του ανανεωτικού προγράμματος των πρώτων μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων (Σβολόπουλος, 1996, τ.8, σ.15)

Σε αυτούς τους πρώτους δεκαοχτώ περίπου μήνες της μετάβασης στη σύντομη ελληνική Μεταπολίτευση, από την επάνοδο του Κωνσταντίνου Καραμανλή τον Ιούλιο του 1974 έως και την καταδίκη των υπευθύνων στη δίκη του Πολυτεχνείου τον Δεκέμβριο του 1975, διασταύρωσαν τα ξίφη τους οι μεταπολεμικές κληρονομίες που συναντήθηκαν με τις προσδοκίες που είχε γεννήσει η πτώση της χούντας. Και όπως συμβαίνει συχνά σε αυτές τις περιπτώσεις, η ένταση και η κρισιμότητα των στιγμών προκάλεσε μια διελκυστίνδα ανάμεσα στο συσχετισμό των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία παράλληλα με τη συνειδητοποίηση προβλημάτων και αναγκών, τις συγκρούσεις και τις εντάσεις, τις συγκλίσεις και τις διαφοροποιήσεις, τους αγώνες και τις διεκδικήσεις χρόνων που τώρα πια ανέμεναν τη δικαίωσή τους.

Τα κρίσιμα θέματα που είχε να αντιμετωπίσει το πολιτικό προσωπικό που κλήθηκε να διαχειριστεί τη μετάβαση αφορούσαν την ανασυγκρότηση των θεσμών, την εκκαθάριση του κρατικού μηχανισμού από πρόσωπα που σχετίζονταν με το χουντικό καθεστώς και την υιοθέτηση στρατηγικών που ευθυγραμμίζονταν με τον νέο, ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας. Οι στρατηγικές για το ζήτημα της ευρωπαϊκής προοπτικής υπήρξαν ξεκάθαρες και αποφασιστικές και έχαιραν αποδοχής από σημαντικό τμήμα της κοινωνίας. Στα θέματα όμως που αφορούσαν τη θεσμική ανασυγκρότηση και την αποχουντοποίηση οι κινήσεις ήταν περιορισμένες και προσεκτικές. Λόγου χάρη, οι επιλογές που επικράτησαν ως προς την καταδίκη στελεχών του δικτατορικού καθεστώτος περιορίστηκαν στους πρωταίτιους του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου ενώ με απόφαση του Αρείου Πάγου (2 Ιουλίου 1975) το

πραξικόπημα χαρακτηρίστηκε ως *στιγμιαίο έγκλημα* και έτσι αποτράπηκε οποιαδήποτε δίωξη εναντίον των υπουργών του δικτατορικού καθεστώτος και κατ' επέκταση όλων των υπολοίπων στελεχών του.

Η αμφισημία μεταξύ συνέχειας και τομής αποτέλεσε το χαρακτηριστικό της περιόδου. Ο επίσημος όρος που χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τα τεκταινόμενα «*Η αποκατάσταση της δημοκρατίας*» είναι ενδεικτική της πρόθεσης συνέχισης της πολιτικής ζωής του τόπου μετά την επτάχρονη τυραννική παρένθεση. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην Ισπανία και την Πορτογαλία, όπου εκ των πραγμάτων δεν ήταν δυνατόν να τεθεί θέμα επανόδου στην προδικτατορική νομιμότητα, στην Ελλάδα η μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία αναδείκνυε ένα κρίσιμο δίλημμα: συνολική αποστασιοποίηση από τη νοοτροπία ενός παρελθόντος που είχε προκαλέσει ανεπούλωτα τραύματα ή ρήξη μόνο με τη συγκεκριμένη παρένθεση της επτάχρονης δικτατορίας; Την απόφαση έλαβε ως όφειλε – γιατί τέτοιου είδους διλήμματα είναι επίφοβα όταν χρονίζουν - η πρώτη μεταδικτατορική Βουλή και αποτυπώθηκε στην εμβληματική φράση «*Η Δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη*». Με βάση αυτή τη λογική η δικτατορία υπήρξε απλώς μία παρένθεση βίαιης εκτροπής και ακολούθησε η επιστροφή στο δημοκρατικό πολίτευμα. Τα όσα συνέβησαν στην περίοδο κατά τον πρώτο χρόνο της Μεταπολίτευσης ξεπερνούσαν προφανώς την έννοια της αποκατάστασης. Η χρήση του όρου όμως, ήταν ενδεικτική των προθέσεων της κυβέρνησης Καραμανλή η οποία είχε την πολιτική ευθύνη να διατηρήσει τον έλεγχο και το χαρακτήρα της μετάβασης, άρα και της νέας συνθήκης στην οποία έμπαινε η χώρα.

Τη συνέχεια όμως, προσωποποιούσε και το πολιτικό προσωπικό που διαχειρίστηκε τη μετάβαση εφόσον στο πολιτικό προσκήνιο πρωταγωνιστούσαν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο Γεώργιος Μαύρος, ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο Λεωνίδας Κύρκος, ο Χαρίλαος Φλωράκης, πολιτικά πρόσωπα που πρωταγωνιστούσαν καθ' όλη τη συγκρουσιακή μετεμφυλιακή περίοδο. Οι τομές ήταν βέβαια εμφανέστερες και ρηξικέλευθες. Το ζήτημα του πολιτεύματος διευθετήθηκε οριστικά με την κατάργηση της μοναρχίας, το Κομμουνιστικό Κόμμα νομιμοποιήθηκε θέτοντας τέλος στις διαχωριστικές γραμμές του παρελθόντος, τα έκτακτα μέτρα του εμφυλίου δεν είχαν πλέον καμία σκοπιμότητα γι' αυτό και καταργήθηκαν, ενώ ο στρατός επέστρεψε εκεί που ανήκε, στους στρατώνες. Η γενικότερη όμως αμφισημία υπήρξε το χαρακτηριστικό όλης της περιόδου αφού εν τέλει επικράτησαν οι δισταγμοί που δεν επέτρεψαν μία ευρεία τελική ανατροπή.

Σε όλες τις περιπτώσεις όμως οι τομές υπήρξαν και παρά την ασάφεια και την αμφισβήτηση της τόλμης τους χάραξαν μία νέα πορεία. Η μετάβαση δεν ολοκληρώθηκε καθώς παρέμειναν πολλές εκκρεμότητες. Οι κληρονομίες της μετεμφυλιακής περιόδου δεν εξαλείφθηκαν ενώ μαζί με αυτές προστέθηκαν και οι αντίστοιχες της δικτατορίας με κυριότερη τη δυσπιστία του κρατικού μηχανισμού απέναντι στην Αριστερά που εξακολουθούσε να υπάρχει.

Συνολικά μέσα στο διάστημα των λίγων μηνών από τον Ιούλιο του 1974 έως το τέλος περίπου του 1975 η Ελλάδα έζησε μία σειρά από συγκλονιστικές αλλαγές που εξασφάλισαν

με επιτυχία και χωρίς παλινδρομήσεις τη μετάβαση της χώρας από τη δικτατορία στην κοινοβουλευτική αβασίλευτη Δημοκρατία (Καραμανωλάκης-Νικολακόπουλος-Σακελλαρόπουλος, 2016, σελ.29-32)

Γ) Τιμωρία ή λήθη;

Η 28^η Ιουλίου 1975 ήταν μία μέρα που περίμεναν καρτερικά επί οχτώ χρόνια όλοι οι Έλληνες για να δουν αυτό που συνέβη, τους πρωτεργάτες της δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου 1967 να κάθονται στο εδώλιο του κατηγορουμένου. Παπαδόπουλος, Παττακός, Μακαρέζος, Ιωαννίδης, Λαδάς, Σπαντιδάκης, συνολικά είκοσι άτομα που εκείνη την ημέρα δεν ήταν τίποτα άλλο παρά κατηγορούμενοι για εσχάτη προδοσία κατά της πατρίδας τους και στάση. Ο μικρός αριθμός των κατηγορουμένων σε σχέση με τους ενεργά εμπλεκόμενους στο καθεστώς οφείλεται στο γεγονός ότι λίγους μήνες πριν την ακροαματική διαδικασία η δικαιοσύνη - όχι ανεπηρέαστη από πολιτικές σκοπιμότητες της εποχής- είχε εφεύρει το περίφημο *στιγμαίο*. Ότι δηλαδή τα αδικήματα των χουντικών ήταν στιγμαία, το βράδυ της 21ης Απριλίου 1967 μόνο, και όχι διαρκή ως την πτώση της χούντας στις 24 Ιουλίου του 1974. Έτσι, στο πενταμελές Εφετείο παραπέμφθηκαν μόνο όσοι κρίθηκε ότι είχαν δράση πρωταιτίων του πραξικοπήματος εκείνο το βράδυ. Οι λοιποί συνεργάτες υπουργοί και αξιωματούχοι της επτάχρονης δικτατορίας αποδόθηκαν στην κοινωνία μόνο ηθικά στιγματισμένοι με βάση τη συνείδησή του καθενός αφού η δικαιοσύνη απέφυγε να τους κρίνει.

Έστω και έτσι η δίκη των πρωταιτίων¹ της χούντας αποτέλεσε το σημαντικότερο δικαστικό γεγονός στη χώρα, μετά τη δίκη των Έξ της μικρασιατικής καταστροφής, κυρίως γιατί έλαβε χώρα σε συνθήκες απόλυτης δημοκρατίας και ελευθερίας, με πλήρη δημοσιότητα, με κατοχυρωμένα όλα τα δικαιώματα των κατηγορουμένων, από κανονικό δικαστήριο και τακτικούς δικαστές. Και ακόμη γιατί η ετυμηγορία που εξέδωσε το δικαστήριο ήταν η πρώτη σημαντική δικαστική απόφαση που εκδόθηκε *εν ονόματι του ελληνικού λαού*². Επίσης, γιατί κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αποκαλύφθηκε όλη η συνωμοτική δράση και οι σκοτεινές διεργασίες που οδήγησαν τη δημοκρατία στο «απόσπασμα». Αλλά και για έναν ακόμη λόγο. Η μετατροπή σε ισόβια δεσμά της θανατικής ποινής που επεβλήθη σε τρεις από τους

¹ Βούλευμα Συμβουλίου Εφετών 118/1975, Φεβρουάριος 1975: Ο όρος “πρωταίτιοι” χρησιμοποιείται υπό την έννοια του αμέσου αυτουργού κατά αντίθεση προς τον ηθικό αυτουργό ή τον συνεργό - κατ’ ακολουθίαν των ως άνω εκτεθέντων ο υπό της Συντακτικής Πράξεως της 3/10/ 1974 χρησιμοποιούμενος όρος “πρωταίτιοι” είναι ισοδύναμος κατ’έννοιαν προς τον “αυτουργό”. Η ιδιότης του αυτουργού προσκτάται δια της συμμετοχής του δράστου εις την πράξιν εκτελέσεως αξιοποιούν τινός πράξεως. (Ροδάκης, 1975, τ.4, σελ.1459)

Βούλευμα 683/1975 Αρείου Πάγου: Πρωταίτιοι εν τη εννοία του άρθρου 1 της από 3/3 Οκτωβρίου 1974 Συντακτικής Πράξεως είναι οι συλλάβοντες την ιδέαν του πραξικοπήματος, καταρτίσαντες το σχετικόν σχέδιον ενεργειών και πραγματοποιήσαντες το σχετικόν αυτό και την εκτέλεσιν αυτού κατά την 21η Απριλίου 1967 δια πράξεων αυτών των ιδίων ή και τρίτων προσώπων υπό τούτων κατευθυνόμενων καθώς και οι προσχωρήσαντες εις το σχέδιον μετά την κατάρτησιν αυτού και διαδραματίσαντες κατά την εκτέλεση του αποφασιστικόν δια την επιτυχίαν του ρόλον. (Ροδάκης, 1975,τ.4.,σελ.1526)

² Ενδεικτικά αναφέρονται τα πρωτοσέλιδα της εφημερίδας “Καθημερινή”: «Η ώρα της Δικαιοσύνης εν ονόματι του ελληνικού λαού.» και της εφημερίδας «Τα Νέα»: «Το Εφετείο εκδίδει την απόφασή του εν ονόματι του ελληνικού λαού», στις 23 Αυγούστου 1975, λίγες ώρες πριν την έκδοση της απόφασης.

κατηγορούμενους μπορεί να έγινε βιαστικά, σχεδόν συγχρόνως με την έκδοση της απόφασης και αρχικά να επικρίθηκε αλλά εκ των υστέρων αποδείχθηκε νομικά και πολιτικά ορθή για τη χώρα, κυρίως γιατί κατέδειξε ότι η δημοκρατία έχει τη δύναμη να τιμωρεί και όχι να εκδικείται (Ρενιέρης, 2008,σελ.7).

Με τις δικές των χουντικών το 1975, οι δικαστές κλήθηκαν για πρώτη φορά να διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας. Στις δίκες αυτές οι πρώτες μεταδικτατορικές κυβερνήσεις επένδυσαν πολλά για τη μετάβαση χωρίς κλυδωνισμούς από τη δικτατορία στη δημοκρατία και κατ' επέκταση για τη νομιμοποίηση του αναδυόμενου πολιτεύματος. Το στοίχημα ήταν μεγάλο και στέφθηκε με επιτυχία, η οποία γίνεται ακόμη μεγαλύτερη εάν αναλογιστεί κανείς ότι έως τότε το μόνο σχετικό δικαστικό προηγούμενο διεθνώς ήταν οι δικές της Νυρεμβέργης και του Τόκυο τρεις δεκαετίες νωρίτερα³. Με τις δικές του 1975 η Ελλάδα βρέθηκε χωρίς προφανώς να το επιδιώξει στην πρωτοπορία ενός ρεύματος που από τις αρχές της δεκαετίας του '90 φιλοδοξεί να σπάσει ένα από τα παλαιότερα ταμπού στην πολιτική ιστορία. Την ουσιαστική ατιμωρησία των σύγχρονων τυράννων στο όνομα της λήθης και της ειρήνευσης ακόμα και όταν αυτοί έχουν διαπράξει τα χειρότερα εγκλήματα. Πρόκειται για την λεγόμενη μεταβατική δικαιοσύνη ("transitional justice") η οποία έχει αναπτυχθεί αφενός μεν ως υποκλάδος της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας του δικαίου και αφετέρου ως ξεχωριστή συνιστώσα του διεθνούς κινήματος για το σεβασμό και την αποτελεσματική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Αλιβιζάτος, 2016, σελ. 47-48).

---

³ Με την ονομασία Δίκη της Νυρεμβέργης φέρεται η δίκη των Γερμανών ναζιστών εγκληματιών πολέμου που διενεργήθηκε από επί τούτω συγκροτημένο ομώνυμο Διεθνές Στρατιωτικό Δικαστήριο, που συνεδρίασε στο δικαστικό μέγαρο της Νυρεμβέργης, από τις 20 Νοεμβρίου του 1945 μέχρι την 1η Οκτωβρίου 1946, με κατηγορούμενους 24 μέλη του Εθνικοσοσιαλιστικού Γερμανικού Εργατικού Κόμματος και οκτώ ναζιστικές οργανώσεις. (<https://el.wikipedia.org>)

Διεθνές Στρατιωτικό Δικαστήριο για την Άπω Ανατολή 1946, γνωστό και ως Δίκη του Τόκυο. Δικαστήριο Εγκλημάτων Πολέμου του Τόκυο ή απλά ως Δικαστήριο, συγκλήθηκε στις 3 Μαΐου 1946, για να δικαστούν τα ηγετικά μέλη της Αυτοκρατορίας της Ιαπωνίας για τρία είδη εγκλημάτων: «Κατηγορία Α» (εγκλήματα κατά της ειρήνης), «Κατηγορία Β» (εγκλήματα πολέμου) και «Κατηγορία Γ» (εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας), που διαπράχθηκαν κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. (<https://el.wikipedia.org>)

Δ) Δικαίωση όχι εκδίκηση

Κάθαρση, αποχουντοποίηση, εκδημοκρατισμός. Στο τρίπτυχο αυτό συμπυκνώθηκε και εκφράστηκε το πρώτο αίτημα του λαού αμέσως μετά τη μεταπολίτευση της 24^{ης} Ιουλίου 1974. Το πρώτο αίτημα έγινε το κυρίαρχο σύνθημα των λαϊκών εκδηλώσεων που ακολούθησαν, ο βασικός στόχος, η επαναλαμβανόμενη ιστορικά επιταγή που τούτη τη φορά, μετά από την επτάχρονη τυραννία, ζητούσε να υλοποιηθεί χωρίς αναβολές, αναστολές, παλινωδίες ή παραμορφωτικές εκπτώσεις σκοπιμότητας σαν απαρχή ουσιαστικής λειτουργίας του ελεύθερου πολιτικού βίου στη χώρα. Η κάθαρση, όπως απλά και άμεσα το εννοούσε, συνεπαγόταν τιμωρία. Τιμωρία όλων των ενόχων της δικτατορίας, τιμωρία όλων των υπευθύνων για τα δεινά του, τιμωρία όλων όσοι επέβαλαν από τη νύχτα της 21ης Απριλίου 1967 καθεστώς βίας και τρομοκρατίας, των καταπιεστών, των βασανιστών, των υπευθύνων της σφαγής του Πολυτεχνείου, των προδοτών της Κύπρου και όλων όσοι συνειδητά πρόσφεραν την στήριξη και τη συνεργασία τους στην εσωτερική κατοχή. Ένας λαός βασανισμένος, βιασμένος, ταπεινωμένος και προδομένος ζητούσε όχι εκδίκηση αλλά αποκατάσταση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας του, διασφάλιση της ίδιας του της ύπαρξης (Αλεξίου, 1975, σελ. 7)

Ο Αντώνιος Φλώρος⁴, επίτιμος πρόεδρος του Αρείου Πάγου, επισημαίνει πως «με τις δικές της χούντας αρχίζει η κάθαρσις όχι ως εκδικητικό μέτρο αλλά ως μέτρο επιβολής των νομίμων κυρώσεων προς πρόληψη ομοίων πράξεων στο μέλλον. Ως μετρώ δηλαδή προστασίας του δημοκρατικού πολιτεύματος και θεμελίωσης των ελεύθερων θεσμών αλλά και αποκατάστασης του ηθικού ρυθμού και εξυγίανσης του δημόσιου βίου». Ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου τονίζει πως «τιμά τη χώρα μας το γεγονός ότι όλος ο λαός απαιτεί μεν την κάθαρση αλλά όχι με την έννοια της εκδικητικής διάθεσης» (Ροδάκης, 1975, τ. 1, σελ. ιζ).

Σε αντίστοιχο πνεύμα κινήθηκε και η ομιλία του Γεώργιου Αλέξανδρου Μαγκάκη⁵ προς τους πολίτες της Κέας, με αφορμή τον εκτοπισμό των πρωταιτίων στο νησί, τονίζοντας πως «Η δικαιοσύνη δεν είναι εκδίκηση αλλά από την άλλη αποτελεί και μία λογική διεργασία που δεν έχει συναισθήματα. Η τιμωρία των ενόχων δεν δύναται να εξαντλείται σε ένα απλό αίτημα συγχώρησης από το λαό. Ο λαός υπέστη τα βασανιστήρια του ως μάρτυρας της ελευθερίας και αυτό και μόνο αποτελεί ηθική δικαίωση για εκείνον. Η δικαιοσύνη όμως δεν είναι ατομική υπόθεση, όπως η συγχώρεση. Είναι το θέμα της ηθικής επιβίωσης ενός ολόκληρου λαού. Οι άνθρωποι της χούντας και οι συνεργάτες τους αναμείχθηκαν στη μοίρα ενός ολόκληρου λαού και αυτό ήταν το μέγιστο έγκλημα τους. Η τιμωρία τους αποτελεί ζωτική ανάγκη για την ελληνική κοινωνία προκειμένου να μπορέσει να αναγεννηθεί και να

⁴ Το κείμενο του δημοσιεύθηκε στον 1^ο τόμο των «Πρακτικών της δίκης των πρωταιτίων», το 1975, από τον εκδότη Περικλή Ροδάκη, σχετικά με τη σημασία πλήρους καταγραφής και δημοσιοποίησης των πρακτικών της δίκης.

⁵ Γ.Α. Μαγκάκης, καθηγητής - βουλευτής ΕΚΝΔ, απόσπασμα της ομιλίας του δημοσιεύεται στον 1^ο τόμο των «Πρακτικών της δίκης», από τον Περ. Ροδάκη.

λειτουργήσει σωστά εφόσον νιώσει ότι έχει επιβληθεί η ηθική κάθαρση. Εάν δεν επιβληθεί ο ηθικός νόμος, η κοινωνία θα παραμείνει δηλητηριασμένη ενώ στον τόπο θα απλωθεί ένα πέπλο σκεπτικισμού και αμοραλισμού. Η κάθαρση αποτελεί ύψιστη υποχρέωση απέναντι στις επερχόμενες γενιές απαλείφοντας ταυτόχρονα οποιαδήποτε διαλυτικά στοιχεία είχαν καταφέρει μέχρι εκείνη τη στιγμή να επιβιώσουν. Η κάθαρση και η τιμωρία ωστόσο, δεν επέρχεται με βαρβαρισμούς και αντεκδικήσεις, ούτε και με επιείκεια. Επέρχεται και επιβάλλεται μόνο μέσω της δικαιοσύνης. Στους αυτουργούς αξίζει εσχάτη περιφρόνηση και παραπομπή στη δικαιοσύνη, σε μία διαδικασία απολύτως νόμιμη και θεσμική. Έτσι λειτουργούν οι δημοκρατίες. Και μόνο το γεγονός ότι θα υποχρεωθούν να απολογηθούν για τα φοβερά εγκλήματα τους θα αποτελέσει μία από τις βαρύτερες τιμωρίες τους, γιατί θα έρθει η ώρα που θα υποχρεωθούν να δώσουν εξηγήσεις. Και όταν απολογηθούν τότε θα τους επιβληθεί σκληρή και δίκαιη τιμωρία. Αυτή θα είναι η μεγαλύτερη κάθαρση, η τιμωρία των ενόχων» (Ροδάκης, 1975, τ.1, σελ.10-κγ).

Επί του θέματος της τιμωρίας, ως απότοκου της κάθαρσης, τοποθετήθηκαν και διακεκριμένοι νομικοί όπως ο Γεώργιος Στεφανάκης και ο Αλέξανδρος Λυκουρέζος⁶. Ο Γεώργιος Στεφανάκης υπογραμμίζει πως «Η αξίωση της κάθαρσης και της παραδειγματικής τιμωρίας των ενόχων της επταετίας και του κυπριακού ολοκαυτώματος αποτελεί άμεση και επιτακτική εθνική ανάγκη και απαρχή εκδημοκρατισμού των ενόπλων δυνάμεων. Δεν δύναται να συνεχιστεί η στρατηγική της λήθης καθώς η εμπειρία του παρελθόντος απέδειξε ότι ήταν αντιρρεαλιστική και ανεδαφική. Η δίκη της δικτατορίας ήταν η τελευταία μεγάλη ευκαιρία για να επέλθει κάθαρση στο στράτευμα και να επιτευχθεί η σύμπνοια στους κόλπους των ενόπλων δυνάμεων» (Ροδάκης, 1975, τ.1, σελ.κε'). Σε παρόμοιο κλίμα και ο Αλέξανδρος Λυκουρέζος, που κίνησε τη διαδικασία ως ο πρώτος μηνυτής των δικτατόρων, επισημαίνει πως «Η δημοκρατία δεν εκδικείται με την εκδίκηση των δικτατορικών εγκλημάτων, αλλά αμύνεται. Οι Έλληνες δεν συνηθίζουν να μνησικακούν αλλά αγωνίζονται. Αυτό αποτελεί άλλωστε και το νόημα της μεγάλης δίκης. Η δικαίωση ως επίλογος της επτάχρονης πάλης του λαού θα είναι οι δίκες αυτών των ανθρώπων. Οι δίκες αυτές μεγιστοποιούν τη σημασία τους και για έναν επιπλέον λόγο. Γιατί, για πρώτη φορά μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο λειτουργεί ο μηχανισμός των κυρώσεων στη σωστή κατεύθυνση. Οι δοσίλογοι της κατοχής διέπραξαν έγκλημα αλλά σώθηκαν μέσα από την ιστορία του εμφυλίου πολέμου και της εθνοφροσύνης. Οι πραξικοπηματίες όμως της επταετίας διέπραξαν έγκλημα και θα τιμωρηθούν. Αυτό είναι το ανυποχώρητο αίτημα του λαού που ταπεινώθηκε, προπηλακίστηκε και βασανίστηκε. Είναι η ιστορική επιταγή της

⁶ Στις 9 Σεπτεμβρίου 1974 κατετέθη στην εισαγγελία πλημμελειοδικών από τον δικηγόρο Αλέξανδρο Λυκουρέζο η πρώτη μήνυση επί εσχάτη προδοσία εναντίον των Παπαδοπούλου, Παττακού, Μακαρέζου, Ιωαννίδη, Λαδά, Ασλανίδη, Λέκκα, Καρύδα, Ρουφογάλη, Παπαδόπουλου Κ., Χατζηπέτρου, Φραγκίσκου, Ζωιτάκη, Σπαντιδάκη, Μπαλόπουλου ως και κατά παντός συναυτουργού και συνεργού. (Ροδάκης, 1975, τ.4.,σελ.1431-1433).

δημοκρατίας που διασώθηκε και δεν θέλει να ξανακινδυνεύσει.» (Ροδάκης, 1975, τ.1.,σελ. λα').

Επί του θέματος ένιωσε το χρέος να τοποθετηθεί και ο Εισαγγελέας Σπυρίδων Κανίνιας. Η τοποθέτησή του έχει μείζονα σημασία καθώς διατυπώθηκε κατά την αγόρευση του στο πλαίσιο της ακροαματικής διαδικασίας, η οποία εκτός των άλλων χαρακτηρίστηκε ύμνος στη δημοκρατία. Υπογράμμισε λοιπόν, πως «Αυτή η δίκη δεν έχει το νόημα της εκδικήσεως γιατί κάτι τέτοιο δεν το καταδέχεται η φιλοτιμία του ελληνικού λαού αλλά και το ίδιο το ήθος της δημοκρατίας. Η δημοκρατία δεν αρνείται τον εαυτό της ακόμα και όταν δικάζει τους εχθρούς της. Το νόημα της δίκης αυτής συνίσταται στην αποδοκιμασία της ύβρεως την οποία διέπραξαν οι κατηγορούμενοι όταν κατέλυσαν τη δημοκρατία και περιφρόνησαν έτσι τον άνθρωπο. Θεμέλιο της δημοκρατίας είναι η δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη όχι μόνο ως κρατική εξουσία και λειτουργία αλλά προπάντων ως ανθρώπινη αρετή. Η δημοκρατία θεμελιωμένη στις ψυχές των πολιτών είναι ακατάλυτη.». Ο εισαγγελέας, καταλήγοντας, διαβεβαίωσε πως η απόφαση του δικαστηρίου επί της προκειμένης υποθέσεως θα αποτελέσει έκφραση του μεγάλου χρέους όλων απέναντι πρωτίστως στη δικαιοσύνη (Ροδάκης, 1975, τ.3, σελ.1167-1168).

Τέλος, το *Βήμα της Κυριακής* στην πρώτη του σελίδα την παραμονή της μεγάλης δίκης γράφει χαρακτηριστικά πως «για την πολυαναμενόμενη δίκη ο ελληνικός λαός δεν τρέφει μεν μεγάλες προσδοκίες αλλά ούτε εκδηλώνει και αισθήματα αντεκδίκησης. Μόνο περιφρόνηση και οίκτο νιώθει για αυτούς τους ανθρώπους. Αυτό ωστόσο, δεν αναιρεί το γεγονός ότι η διεξαγόμενη δίκη αποτελεί την αναγκαία κατάληξη της δημοκρατίας. Αυτή είναι στην ουσία ο μηχανισμός δικαιοσύνης της δημοκρατίας. Ουδέποτε στην ιστορία των λαών η δημοκρατία άφησε χωρίς τη δίκαιη ιστορική νέμεση τη νοσηρή παρέκκλιση από τις αρχές της.» (*Βήμα της Κυριακής*, 27/07/1975, σελ.1).

Ε) Δικαιοσύνη και δημόσιος διάλογος

Εξαιρετικό ιστορικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος που συγκροτήθηκε η δημόσια συζήτηση γύρω από το ζήτημα της δίκης των πρωταιτίων και το πλαίσιο απονομής δικαιοσύνης έπειτα από μία τόσο έντονα κρίσιμη περίοδο όπως αυτή της επταετίας. Η δίκη αυτή συνιστούσε ένα κατεξοχήν πολιτικό γεγονός που οι προεκτάσεις του θα αποτελούσαν τη θεμελίωση της νέας μεταπολιτευτικής δημοκρατίας. Ο δημόσιος διάλογος άλλωστε, αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο μιας εγκαθιδρυμένης και σταθερής δημοκρατίας καθώς η κοινωνία των πολιτών είχε πλέον ξανά την ευκαιρία και το δικαίωμα να ανταλλάσσει θέσεις και απόψεις, γεγονός το οποίο συνιστά την επανασυγκρότηση της πολιτικής οργάνωσης της κοινωνίας εντός του πλαισίου μιας αναγεννημένης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Ο Τύπος της εποχής αφιέρωσε μεγάλο μέρος του σε άρθρα, σχόλια, ενώ φιλοξένησε γνώμες και απόψεις όχι μόνο δημοσιογράφων αλλά και νομικών και ανθρώπων του πνεύματος καθώς επί του θέματος νομιμοποιούνταν να τοποθετηθούν όλοι οι ελεύθεροι πολίτες.

Παράλληλα, η ακροαματική διαδικασία καλύφθηκε τηλεοπτικά καθ' όλη τη διάρκεια της. Τα τηλεοπτικά ντοκουμέντα από τη δίκη του Κορυδαλλού φυλάχθηκαν στη Γενική Γραμματεία τύπου και πληροφοριών του Υπουργείου Προεδρίας, σύμφωνα με σχετικό δημοσίευμα της εφημερίδας «Τα Νέα», καθώς αποτελούσε μείζονα υποχρέωση προς τις επερχόμενες γενιές να κληροδοτηθεί η ιστορία ατόφια και αναλλοίωτη, υλικό πολύτιμο για διδασχά και μελέτη. Το καλοκαίρι του 1975 γράφτηκε μία από τις πιο συγκλονιστικές σελίδες της ιστορίας. Το ίδιο δημοσίευμα τονίζει ότι αυτά τα ντοκουμέντα έπρεπε να διαφυλαχθούν ως κόρην οφθαλμού. «Η πλήρης καταγραφή της ατμόσφαιρας της δίκης, πέραν όλων των άλλων, τα κοντινά και μακρινά πλάνα, τα σταυρωμένα χεράκια των δικτατόρων, το χαμηλό ανάστημα που τους κάνει να φαίνονται μικροί μπροστά στους δικαστές, τα σκιασμένα πρόσωπα, καθιστά και αυτή ακόμη τη σιωπή τους εύγλωττη, σχεδόν φλύαρη. Συμβάλλει με τον τρόπο της στην αποκαθήλωση των άλλοτε κραταιών και παντοδύναμων δικτατόρων.» (Παπαδοπούλου Μ., *Τα Νέα*, 23/08/1975, σελ.2). Την ίδια χρονιά δημοσιεύθηκαν και κυκλοφόρησαν και τα *Πρακτικά της Δίκης*, σε τέσσερις τόμους, από τον εκδότη Περικλή Ροδάκη και σχολιασμό του Γιάννη Βούλτεψη. Εντός των τόμων αναδεικνύεται το διάχυτο αίσθημα για την άμεση και απόλυτη αναγκαιότητα καταγραφής της δίκης γεγονός που εξηγεί και το σκοπό της έκδοσης αυτής σε αυτή τη μορφή. Εντός των πρακτικών φιλοξενούνται κείμενα νομικών, πολιτικών, δημοσιογράφων, ενδεικτικό του ότι σε τόσο κρίσιμα γεγονότα που προκαλούν κοινωνικά τραύματα το προνόμιο της εκφοράς άποψης δεν διεκδικείται αποκλειστικά από ειδικές συντεχνιακές ομάδες. Ήταν καθήκον και χρέος των σημαντικών προσωπικοτήτων της εποχής η συζήτηση, η ανταλλαγή απόψεων, η καταγραφή των συμβάντων, η αμφισβήτηση, η διαβούλευση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

«Οι δικονομικές διαδικασίες που οδήγησαν στη δίωξη»

Α) Εκ παραδρομής αμνηστία

Λίγες ημέρες μετά την ορκωμοσία της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και Πρόεδρο της Δημοκρατίας τον Φαίδωνα Γκιζίκη, δόθηκε μία ασαφής αμνηστία⁷ που βέβαια προφανή σκοπό είχε να αδειάσουν οι φυλακές και οι τόποι εξορίας από τους κρατούμενους αντιπάλους του δικτατορικού καθεστώτος. Στο αμνηστευτικό διάταγμα ωστόσο, δεν γινόταν ρητή εξαίρεση για τα εγκλήματα των πραξικοπηματιών και τις παρανομίες των σφετεριστών της εξουσίας. Ερμηνεύοντας το διάταγμα της αμνηστίας πολλοί Έλληνες πολίτες από τη στιγμή που δεν υπήρξε σαφής διατύπωση εξαίρεσεως θεώρησαν ότι αμνηστευτήκαν και οι πραξικοπηματίες τόσο για την προπαρασκευή και την επιβολή της δικτατορίας όσο και για την παράνομη άσκηση της εξουσίας για διάστημα περισσότερο από 7 χρόνια. Αρχικά οι αντιδράσεις υπήρξαν χλιαρές έως ανύπαρκτες. Την ίδια στιγμή οι περισσότεροι αντιστασιακοί έτρεχαν στις οικογένειές τους και προσπαθούσαν να κλείσουν τις πληγές τους ενώ ο λαός δεν είχε ακόμη συνειδητοποιήσει πως η Χούντα εξακολουθούσε να διατηρεί τις προσβάσεις της και ήταν ακόμα επικίνδυνη (Κρεμμύδας, 1984, σ.7, 28).

Εσκεμμένη ή μη, η ασάφεια αυτή απηχούσε δίχως άλλο το συσχετισμό εκείνων των ημερών. Παρόλο που η υποστήριξη της κυβέρνησης Καραμανλή ήταν πάνδημη, η χούντα και πιο συγκεκριμένα η ομάδα Ιωαννίδη, διατηρούσε τότε ακόμα ισχυρότατα ερείσματα στις Ένοπλες Δυνάμεις, την αστυνομία και τη χωροφυλακή. Ο Ευάγγελος Αβέρωφ είχε εκφράσει τις επιφυλάξεις του για τα *σταγονίδια* που κυκλοφορούσαν ακόμη ελεύθερα. Το ενδεχόμενο όμως, ενός ελληνοτουρκικού πολέμου μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο καθιστούσε τις μαζικές εκκαθαρίσεις στο στρατό επισφαλείς ακόμη και αν αυτές ήταν επιθυμητές. Με άλλα λόγια, όπως αργότερα αποδείχθηκε⁸, η κυβέρνηση Καραμανλή δεν ήλεγχε ακόμα την κατάσταση και ως εκ τούτου στο δίλημμα αμνηστία ή λήθη δίσταζε να πάρει θέση, τουλάχιστον δημόσια (Αλιβιζάτος, 2016, σελ.49-50).

Το περιοδικό *ANTI*, λίγο διάστημα μετά τη δημοσίευση του αμνηστευτικού διατάγματος, φιλοξενεί κείμενο του νομικού Αριστείδη Οικονομίδη, στο οποίο επιχειρείται η διερεύνηση της νομικής δυνατότητας επιβολής κυρώσεων στους πραξικοπηματίες κατόπιν των

⁷ βλ. π.δ.519/1974 «Περί χορηγήσεως αμνηστίας»

⁸ Στις 24 Φεβρουαρίου 1975 εξαρθρώνεται συνωμοτική κίνηση, από πιστούς στη Χούντα ανώτερους και ανώτατους αξιωματικούς του στρατού ξηράς που αποσκοπούσε στην ανατροπή του δημοκρατικού καθεστώτος. Το κίνημα προοριζόταν να εκδηλωθεί το βράδυ της 24^{ης} Φεβρουαρίου. Η απόπειρα απέτυχε εν τη γενέσει της καθώς οι περισσότεροι κινηματίες συνελήφθησαν την ώρα του ύπνου. Η κίνηση αυτή χαρακτηριστικά αναφέρεται ως «πραξικόπημα της πιτζάμας». (Χατζηβασιλείου, 1996, τ.8, σελ.323)

προεδρικών διαταγμάτων παραχώρησης αμνηστίας που είχαν ήδη εκδοθεί τόσο από τις κυβερνήσεις της χούντας⁹ αλλά κυρίως του προεδρικού διατάγματος 519/ 74 της 26^{ης} Ιουλίου. Ο διακεκριμένος νομικός εκτιμά πως το κύρος και η ισχύς των αμνηστευτικών διαταγμάτων που εξέδωσαν οι χουντικές κυβερνήσεις ετίθετο υπό αμφισβήτηση καθώς ναι μεν η επανάσταση δημιουργεί δίκαιο ωστόσο, το κίνημα της 21^{ης} Απριλίου δεν αποτελούσε επανάσταση αλλά πραξικόπημα εφόσον δεν κατόρθωσε ούτε για μια στιγμή να προσεταιρισθεί τον λαό. Άλλωστε προέκυψαν εγκληματικές ενέργειες που δεν πρόλαβαν να αμνηστευθούν από τις κυβερνήσεις της χούντας με προεξάρχουσες το έγκλημα της Κύπρου και την εσχάτη προδοσία μετά το φιάσκο της επιστράτευσης. Επίσης, οι βασανισμοί, οι εν ψυχρώ δολοφονίες θα ήταν ίσως δυνατόν να θεωρηθούν ως εγκλήματα που δεν καλύπτονται από το αμνηστευτικό διάταγμα στο βαθμό που θα κριθούν ως μη αναγκαία για τη δημιουργία, συντήρηση ή ανατροπή της μεταπριλιακής κατάστασης. Για την τιμωρία αυτών των πράξεων θα ήταν δυνατόν να επικαλεστεί κανείς τη δίκη της Νυρεμβέργης όπου ανατράπηκαν θεμελιακά για την επιστήμη του ποινικού δικαίου αξιώματα, όπως η μη αναδρομική ισχύς του νόμου, η ατιμωρησία εγκλημάτων που δεν προβλέπονται από τους ποινικούς νόμους, η ατιμωρησία αδικημάτων που έχουν παραγραφεί κ.τ.λ. Με την ιστορική του δηλαδή απόφαση, το διεθνές αυτό δικαστήριο κατέδειξε ότι ο σεβασμός της ανθρώπινης υπόστασης αποτελεί θεία επιταγή και στέκεται πάνω από οποιουσδήποτε ανθρώπινους κανόνες που θα εμπόδιζαν τους πολιτισμένους λαούς να τιμωρούν βάρβαρους παραβάτες.

Το διάταγμα φέρει τις υπογραφές ανθρώπων που ωφελούνταν από την αμνηστευση, επομένως από νομικής απόψεως έπασχε καθώς προσέκρουε στο θεμελιακό κανόνα που ορίζει πως κανείς δεν μπορεί να είναι κριτής του εαυτού του. Άλλωστε ήταν αμφίβολο αν η κυβέρνηση, καθολικής μεν αποδοχής αλλά κατά παραχώρηση της προκατόχου της που προσυπέγραφε το προεδρικό διάταγμα, είχε τη δυνατότητα επιλογής για αυτή την εξαιρετικά εσπευσμένη παροχή αμνηστίας σε τόσο οριακές και κρίσιμες στιγμές. Ήταν ήδη εκπεφρασμένη ρητά και κατηγορηματικά η θέληση του λαού για την τιμωρία των εγκλημάτων της επταετίας. Ίσως κάποιοι φιλύποπτοι το εκλάμβαναν και ως το αντάλλαγμα για τον εκδημοκρατισμό της χώρας σε αυτή τη φάση.

Η διαβλητότητα επομένως, του κύρους του διατάγματος δεν θα μπορούσε να δεσμεύσει τη νόμιμη κυβέρνηση που θα προερχόταν από τις εκλογές και θα ήταν η μόνη που θα είχε το δικαίωμα να συγχωρήσει ή να τιμωρήσει τα εγκλήματα της επταετίας δεδομένου ότι θα είχε νωπή τη λαϊκή εντολή για το θέμα αυτό, αφού ο λαός αποτελεί τη μοναδική πηγή κάθε εξουσίας. Οι άρπαγες της εξουσίας ήταν και παρέμεναν υπόδικοι στη συνείδησή του λαού. Ο κυρίαρχος λαός θα ήταν ο υπέρτατος κριτής που δια των αντιπροσώπων του, που θα προέκυπταν από νόμιμες και ελεύθερες εκλογές, θα αποφάσιζε χωρίς δεσμεύσεις από διατάγματα τα οποία προέκυψαν ερήμην του. Τέλος, ο Αριστείδης Οικονομίδης διατύπωνε και τις επιφυλάξεις του για την εσπευσμένη υποβολή μηνύσεων εναντίον των υπευθύνων της

---

⁹ βλ. π.δ.168/1973

επταετίας προτού λυθεί νομοθετικά από νόμιμα εκλεγμένη κυβέρνηση το ζήτημα της αμνηστίας ¹⁰ (Οικονομίδης Αρ., 1974, περ. ΑΝΤΙ, σελ. 6-7). Η κυβέρνηση, κατόπιν και των μηνύσεων που είχαν προηγηθεί αναγκάστηκε να λάβει σαφή θέση και στις 3 Οκτωβρίου 1974 με μία λιτή συντακτική πράξη σχετικά με τη δίωξη των πρωταιτίων του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967 ¹¹ διευκρίνισε πως «οι πρωταγωνιστές της εκτροπής και των προπαρασκευαστικών πράξεων της δεν περιλαμβάνονται οπωσδήποτε στην αμνηστία της 26ης Ιουλίου». Η πράξη αυτή τους υπήγαγε στην αρμοδιότητα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών ανεξαρτήτως της ιδιότητάς τους ως στρατιωτικούς ή μη. Η ολομέλεια του δικαστηρίου ανέθεσε τότε τη διεξαγωγή της ανάκρισης στον εφέτη Γ. Βολτή και στις 23 Οκτωβρίου 1974 η τριανδρία των πραξικοπηματιών, Παπαδόπουλος, Παττακός Μακαρέζος εκτοπίστηκε στην Κέα (Αλιβιζάτος, 2016, σελ. 51).

Ο Μάριος Πλωρίτης, με άρθρο του στο κυριακάτικο *Βήμα* της 6^{ης} Οκτωβρίου εγκαλεί την κυβέρνηση για την ετεροχρονισμένη αντίδραση της και τους όποιους δισταγμούς της να λάβει ευθύς εξ αρχής θέση, κάνοντας λόγο για ευθύνες και χρέος όλων προς κάθαρση. Προτεραιότητα, πρωτίστως της κυβέρνησης, αποτελεί η εξυγίανση του δημόσιου βίου με στόχο κυρίως την αποτροπή επανάληψης των δικτατορικών κακουργημάτων, με τον ανελέητο κολασμό των εγκληματιών της δικτατορίας (Πλωρίτης, *Βήμα* της Κυριακής, 6/10/1974, σελ. 1, 10).

Τον Οκτώβριο του '74 πραγματοποιήθηκε στο Καλλιμάρμαρο μεγαλειώδης εκδήλωση για την Κύπρο. Στο λαϊκό αυτό συναπάντημα, το μήνυμα ήταν ένα και ακούστηκε ηχηρά: «Δώστε τη χούντα στο λαό». Πρώτος αποδέκτης της προσταγής ήταν ο τότε πρωθυπουργός. Τραγική ειρωνεία αποτελούσε πως πριν από λίγα χρόνια οι πολιτικοί άνδρες, πολλοί από αυτούς εκόντες άκοντες, είχαν παραδώσει το λαό στη Χούντα. Τώρα ήταν πλέον η ώρα να παραδώσουν τη Χούντα στο λαό. Πράγματι, λίγες μέρες αργότερα συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν στην Κέα μερικοί από τους πιο σημαντικούς συμμετόχους στο στασιαστικό κίνημα της 21ης Απριλίου 1967. Ήταν μία πρώτη ταραχή για τους στασιαστές. Πλησίαζαν άλλωστε και οι εκλογές κι έπρεπε να διαλυθούν οι φήμες που κυκλοφορούσαν πως ο πρωθυπουργός είχε υποσχεθεί ότι κανένας δεν θα ενοχλούσε τους μέχρι πρότινος κραταιούς δικτάτορες. Ήταν ώρα η κοινωνία να αρχίσει να βλέπει έμπρακτες ενέργειες που να αποδεικνύουν το αντίθετο (Ντεγιάννης, 1990, σελ. 13-15). Θα ήταν η συμβολική επιβεβαίωση της σταθεροποίησης του νέου δημοκρατικού καθεστώτος (Νικολακόπουλος, 2016, σελ. 37).

¹⁰ Χρονικώς, η πρώτη μήνυση υποβλήθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 1974 από τον δικηγόρο κ. Αλέξανδρο Λυκουρέζο και η δεύτερη από την Ένωση Δημοκρατικών Δικηγόρων Ελλάδας στις 10 Οκτωβρίου 1974.

¹¹ Δημοσιεύεται στην εφημερίδα της κυβερνήσεως ως συντακτική πράξη περί καθορισμού αρμοδιότητας δια την εκδίκαση πολιτικών εγκλημάτων αναφερομένων εις την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967 (Σβολόπουλος, 1996, τ. 8, σελ. 176).

Ενδεικτικό είναι το άρθρο του Π. Βερνάρδου στην Αυγή που με σκωπτικό ύφος σχολιάζει τα έργα και τις ημέρες των εκτοπισμένων στο νησί¹² επισημαίνοντας ότι οι τόποι εξορίας, έστω και υπό συνθήκες διακοπών, δεν αρμόζουν στα ευνομούμενα δημοκρατικά κράτη για αυτό και οι πραξικοπηματίες πρέπει πάραυτα να οδηγηθούν εκεί που ανήκουν εντός των φυλακών Κορυδαλλού. Κατόπιν της αυθεντικής ερμηνείας του αμνηστευτικού διατάγματος, ο δρόμος έχει ανοίξει και όλοι αυτοί οι πρωταίτιοι έπρεπε να πάνε να κυκλοφορούν ελεύθεροι και να οδηγηθούν στη φυλακή. Αυτό επιτάσσει η δημοκρατική νομιμότητα (Βερνάρδος, Αυγή, 25/10/1974,σελ.7).

Λίγο καιρό αργότερα προκηρύχθηκαν οι πρώτες νόμιμες και ελεύθερες εκλογές, μετά από μια δεκαετία, για τη 17η Νοεμβρίου 1974. Ενδεικτικό είναι πώς καθ' όλη τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και οι υποψήφιοι βουλευτές του σχεδόν σε κάθε αποστροφή του λόγου τους ετίθεντο ξεκάθαρα εναντίον της δικτατορίας και των συντελεστών της. Εξαγγέλλονταν επίσης κυρώσεις εναντίον των πρωταιτίων της δικτατορίας και εκείνων που έγιναν παραβάτες του κοινού ποινικού δικαίου για λόγους πρωτίστως ηθικής τάξεως και φρονηματισμού¹³ (Πασχαλούδη, 2016, σελ.127-128)

Ο Τύπος της εποχής ασχολείτο συστηματικά με τα θέματα των διώξεων και τις επικείμενες δίκες των πρωταιτίων της χούντας και του Πολυτεχνείου. Ακόμα και στην *Καθημερινή* – που παρά τη Δεξιά πολιτική ταυτότητα της εφημερίδας, η εκδότης της, Ελένη Βλάχου, ήταν μάχιμη εναντίον του καθεστώτος, γεγονός που επιβεβαιώνει πως πολλοί άνθρωποι της Δεξιάς παράταξης εναντιώθηκαν στο καθεστώς κι επιζητούσαν την τιμωρία των υπευθύνων - δημοσιεύονταν αναλυτικά οι καταθέσεις και οι απολογίες των κατηγορουμένων προκειμένου οι αναγνώστες να έχουν μία σαφή και λεπτομερή εικόνα της διαδικασίας. Η εφημερίδα παράλληλα με τα άρθρα της και τις θέσεις της τάσσεται ανοιχτά και μαχητικά υπέρ της τιμωρίας των ενόχων με εξαιρετικά επιθετικά κείμενα που ενδεχομένως να μη συνάδουν με τον παραδοσιακό Δεξιό πολιτικό προσανατολισμό της (*Καθημερινή*, από 16/10/1974 έως 30/12/1974). Στόχευση της κοινωνίας από' δω και στο εξής αποτελούσε η επίτευξη της ενότητας και της συμφιλίωσης του ελληνικού λαού η οποία όμως έπρεπε να αποκατασταθεί σταθερά και προσεκτικά χωρίς εξάρσεις και χωρίς βιαστικές κινήσεις που θα μπορούσαν να τορπιλίσουν τη συναίνεση που είχε τόσο ανάγκη ο τόπος τη δεδομένη στιγμή (Πασχαλούδη, 2016, σελ.127-128).

¹² Χαρακτηριστικός ο τίτλος του άρθρου « Η Χούντα περνάει ζωή και κότα. Περίπατος, φαγοπότι και περισυλλογή. Στις φυλακές Κορυδαλλού η Χούντα και όχι στην Τζια.

¹³ Προεκλογική ομιλία Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Αθήνα, εφημερίδα *Καθημερινή* 14/11 /1974.

Β) Σύνταγμα 1975: «*Η Δημοκρατία δικαίω ουδέποτε κατελύθη*»

Τον Ιανουάριο του 1975 η Βουλή των Ελλήνων είχε πλέον ανασυγκροτηθεί με λαϊκή εντολή μετά τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974, τις πρώτες πραγματικά ελεύθερες εκλογές μετά από δέκα περιπετειώδη χρόνια. Είχε φτάσει το πλήρωμα του χρόνου ώστε οι λαϊκοί εκπρόσωποι να τοποθετηθούν πλέον ξεκάθαρα απέναντι στα κρίσιμα ζητήματα που είχαν ανακύψει το προηγούμενο διάστημα και άφηναν περιθώρια για κάθε είδους ερμηνείες ή παρερμηνείες (Ντεγιάννης, 1990,σελ.16)

Στο προοίμιο του εμβληματικού Δ' Ψηφίσματος της Αναθεωρητικής Βουλής περιλαμβανόταν με κεφαλαία στοιχεία η φράση που έκτοτε έμεινε ιστορική

«Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΔΙΚΑΙΩ ΟΥΔΕΠΟΤΕ ΚΑΤΕΛΥΘΗ»

«Το στασιαστικό κίνημα της 21ης Απριλίου 1967», όπως απεκλήθη η κατάληψη της εξουσίας από τους συνταγματάρχες, «και η εκ τούτου προελθούσα κατάσταση μέχρι τις 23 Ιουλίου 1974», χαρακτηριζόταν για πρώτη φορά επισήμως πραξικόπημα, μέσω του οποίου εσκοπείτο ο σφετερισμός της εξουσίας και των κυριαρχικών δικαιωμάτων του λαού. «Αι εξ αυτών απορρέουσας κυβερνήσεις», διευκρινιζόταν «ήσαν κυβερνήσεις βίας». Εκτός από τους πρωταίτιους του πραξικοπήματος το ψήφισμα άνοιγε το δρόμο ώστε να υπάρχει η δυνατότητα να διωχθούν και οι υπουργοί των χουντικών κυβερνήσεων καθώς και οι βασανιστές. Το αξιόποινο των πράξεων τους εξαλειφόταν αν δεν ασκείτο ποινική δίωξη ή δεν υποβαλλόταν μήνυση εναντίον τους εντός εξαμήνου ή τριμήνου αντίστοιχα (Αλιβιζάτος, 2016,σελ.51)

Συγκεκριμένα, στη συζήτηση που διεξήχθη στη Βουλή επί του σχεδίου ψηφίσματος, ο εισηγητής της πλειοψηφίας, Τριανταφύλλου, εξ αρχής τόνισε ότι το ζήτημα ήταν μέγιστης σημασίας και ήταν εύλογο να απασχολεί τόσο την κοινή γνώμη όσο και την κυβέρνηση και την εθνική αντιπροσωπεία (Κρεμμύδας, 1984, σελ.289). Ο ίδιος άλλωστε ο πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Καραμανλής, στις προγραμματικές του δηλώσεις στις 11 Δεκεμβρίου είχε τοποθετηθεί επί του θέματος αναφέροντας πως «είναι καιρός να πάψουμε να συγχέουμε τις Ένοπλες Δυνάμεις της χώρας μας με τη μικρή κλίκα που ευθύνεται για την τυραννία και η οποία θα λογοδοτήσει σύντομα ενώπιον της δικαιοσύνης». Ο πρωθυπουργός δεν παρέλειψε να εκφράσει τη βεβαιότητά του πως η ανεξάρτητη δικαιοσύνη θα εκτελούσε στο ακέραιο το καθήκον της ικανοποιώντας απολύτως το δημόσιο αίσθημα (Χατζηβασιλείου, 1996, τ.8, σελ. 259).

Επιφανείς νομικοί τοποθετήθηκαν επί της προβληματικής τόσο της αμνηστίας όσο και του διλήμματος αν το κίνημα της 21ης Απριλίου αποτελούσε πραξικόπημα ή επανάσταση όπως άρχισαν να υποστηρίζουν οι κατηγορούμενοι δια των συνηγόρων τους, ευρισκόμενοι

αντιμέτωποι με βαριές κατηγορίες ¹⁴. Διακριτικά γνωρίσματα της επαναστάσεως αποτελούν αφενός το λαϊκό έρεισμα και αφετέρου το ιδεολογικό υπόβαθρο. Το κίνημα της 21^{ης} Απριλίου, ωστόσο, εστερείτο και του ενός και του άλλου. Επομένως, σύμφωνα με τον Ν. Κ. Ανδρουλάκη, που τοποθετήθηκε με κείμενο του στο περιοδικό *Νομικό Βήμα* -και αναδημοσιεύτηκε από τον Γ. Κρεμμύδα-, στην αληθινή, φιλελεύθερη, κοινωνική και πλουραλιστική Δημοκρατία «προ των ονομάτων αυτής της Δημοκρατίας και έναντι ταύτης δεν υπάρχει επανάσταση αλλά μόνο πραξικόπημα» (Κρεμμύδας, 1984, σελ.332). Επιπροσθέτως, υπογραμμίζεται ότι οι κανόνες τους οποίους θεσπίζει ένα αντιδημοκρατικό απολυταρχικό τυραννικό καθεστώς δεν μπορούν καταρχήν να ισχύουν ως αληθείς καθ' ολοκληρίαν νομιμοποιημένοι κανόνες δικαίου. Η εθνική αντιπροσωπεία λοιπόν, ως νόμιμη εκπρόσωπος μέσω εκλογών της ελεύθερης και αδιάβλητα εκπεφρασμένης βούλησης του ελληνικού λαού, είχε υποχρέωση να δώσει μία ξεκάθαρη και πανηγυρική απάντηση στους προκλητικούς ισχυρισμούς περί επαναστάσεως της 21^{ης} Απριλίου, περί λαϊκής κατανύξεως και τα λοιπά. Το περιεχόμενο επομένως, του ψηφίσματος φέρει στην πραγματικότητα χαρακτήρα αποδεικτικού στοιχείου μοναδικού στο είδος του και ακλόνητου (Κρεμμύδας, 1984, σελ.340).

Η εφημερίδα *Αυγή*, σε άρθρο της στην 1^η και 7^η σελίδα αφιερωμένο στο θέμα του ψηφίσματος, σημειώνει χαρακτηριστικά πως ο προφανής και αναμφισβήτητος χαρακτηρισμός του κινήματος της 21ης Απριλίου ως πραξικοπήματος ήταν επιβεβλημένο να επικυρωθεί με το πολιτικό και ηθικό κύρος της δικαιοπρακτικής βάσης του δημοκρατικού πολιτεύματος που συνταγματικά διαμόρφωσε η Ε' Αναθεωρητική Βουλή. Και προσθέτει, ότι με το ψήφισμα επιτελείται σημαντικό βήμα προς αποκατάσταση των δεινών που προκλήθηκαν από τη δικτατορία ενώ αίρονται πλέον και οι νομικές ασάφειες και τα νομικά ψευδοκωλύματα όσον αφορά στην τιμωρία των πολλαπλών εγκλημάτων της τυραννίας (Αυγή, 8/01/1975,σελ.1&7). Παράλληλα και η εφημερίδα *Καθημερινή* σε σχετικό άρθρο της σπεύδει να προαναγγείλει τις εξελίξεις, διακηρύσσοντας πως αρχίζει εις βάθος εντατική έρευνα για όλα τα σκάνδαλα της επταετίας και επιταχύνονται οι διαδικασίες εκκαθάρισης ενώ οι ένοχοι παραπέμπονται πάραυτα σε δίκη. «Σε όλα τα ζητήματα θα χυθεί άπλετο φως», γράφει χαρακτηριστικά, τονίζοντας πως πρόκειται για σαφή και κατηγορηματική εντολή του ίδιου του πρωθυπουργού (Καθημερινή, 05/01/1975).

Το ζήτημα της ποινικής δίωξης των εγκλημάτων του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου και του δικτατορικού καθεστώτος που προέκυψε έκτοτε, απαιτούσε αναμφισβήτητα λεπτούς και προσεκτικούς χειρισμούς καθώς ήταν καίριας σημασίας για τον επαναπροσδιορισμό της δημοκρατικής ταυτότητας της χώρας. Η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας δεν έσπευσε με γρήγορες διαδικασίες να θεμελιώσει δικαϊκά και να ολοκληρώσει τη δίωξη των υπευθύνων

¹⁴Βούλευμα 683/1975 Αρείου Πάγου με το οποίο απορρίπτονται οι αναιρέσεις των πραξικοπηματιών-Βούλευμα 118/1975. Το συμβούλιο Εφετών απορρίπτει τις ενστάσεις των κατηγορουμένων,(Περικλής Ροδάκης, 1975, τ. 4, σελ.1512, 1435).

παρά τις ασφυκτικές κοινωνικές πιέσεις. Άφησε την κρίσιμη και βασική αυτή φάση στην εξουσία της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης και της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής, οι οποίες είχαν με τις εθνικές εκλογές και το δημοψήφισμα για την μορφή του πολιτεύματος¹⁵, πλήρη και σαφώς εκπερασμένη δημοκρατική νομιμοποίηση. Με γνώμονα τη μετριοπάθεια και βασικό μέλημα την ειρηνική μετάβαση στη δημοκρατία, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας θεώρησε φρόνιμο να μην εξαπολύσει γενικό διωγμό των συνεργασθέντων με το καθεστώς αλλά περιόρισε τη δίωξη στους πρωταίτιους και στους συμμετόχους τους καθώς στο όνομα της εξομάλυνσης και της ομαλής μετάβασης έπρεπε να αποφευχθούν οι κοινωνικές συγκρούσεις. Άλλωστε, η δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974 προχώρησε χωρίς ταλαντεύσεις στη νομική θεμελίωση και στην πολιτική εδραίωση της ποινικής δίωξης των σφετεριστών της λαϊκής κυριαρχίας αντιμετωπίζοντάς τους με αυστηρότητα χωρίς ωστόσο, να παραβιαστούν οι αρχές του σύγχρονου κράτους δικαίου. Με το Δ΄ Ψήφισμα διακηρύσσεται από συντακτική θέση ότι η δημοκρατία δικαίικα δεν καταλύεται με δίκαιο εξουσίας αυταρχικού καθεστώτος. Έτσι, η δημοκρατική αρχή ανακηρύσσεται ως η ύπατη αρχή νομιμότητας και νομιμοποίησης της εξουσίας, η οποία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο του πολιτικού και του δικαϊκού πολιτισμού της Ευρώπης.

Η θεμελιώδης αυτή αρχή δικαίου και ο χαρακτηρισμός από την εθνική αντιπροσωπεία του κινήματος της 21ης Απριλίου 1967 ως στασιαστικού κινήματος και πραξικοπήματος το οποίο σφετερίστηκε τη λαϊκή κυριαρχία και εγκαθίδρυσε καθεστώς βίας, αποτέλεσαν, η αρχή ως θεμέλιο δικαίου και ο χαρακτηρισμός ως έσχατη κατηγορία, τη δικαϊκή βάση της ποινικής δίωξης των κυρίως υπευθύνων (Κασιμάτης, 2005, σελ.38).

Στο Δ΄ Ψήφισμα προσδιορίστηκε με σαφήνεια και ο κύκλος των πρωταιτίων που θα διώκονταν ποινικώς. Ποινικώς διωκόμενοι, σύμφωνα με το ψήφισμα, ήταν όσοι τέλεσαν τα ποινικά αδικήματα, εφόσον άσκησαν κατά το χρονικό διάστημα από 21 Απριλίου 1967 έως 23 Ιουλίου 1974 έργο μέλους του υπουργικού συμβουλίου, υφυπουργού ή γενικού γραμματέα καθώς και η συμμετοχή τους, ενώ για τη διαδικασία της ανάκρισης ορίστηκε ότι θα εφαρμοστούν οι διατάξεις του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και για την εκδίκαση των εγκλημάτων αρμόδιο θα ήταν το πενταμελές Εφετείο Αθηνών (Κασιμάτης Γ., 2005, σελ. 37-40). Δεν θα δίκαζαν λοιπόν, στρατιωτικοί που δέχονταν διαταγές από τους άλλοτε στρατιωτικούς, αλλά, πολίτες που θα αποφάσιζαν εν ονόματι του ελληνικού λαού. Αυτοί οι πέντε εφέτες θα ήταν ο λαός, για την ακρίβεια όλοι μαζί ο εκπρόσωπος του, στον οποίο έπρεπε να παραδοθεί η χούντα κατά το εμβληματικό σύνθημα. Το καθήκον δυσβάσταχτο αλλά δεν έπρεπε το ηθικό βάρος να αποπροσανατολίζει τους λειτουργούς της δικαιοσύνης. Αντιθέτως όφειλαν να είναι προσηλωμένοι ώστε «να μην εμπλακούν άσχετοι ούτε όσοι ήταν απλώς συγγενείς αλλά δεν ανήκαν στην ομάδα. Δεν ήταν εύκολη δουλειά.». (Ντεγιάννης, 1990, σελ .17).

¹⁵ Στις 8 Δεκεμβρίου 1974 διεξήχθη στην Ελλάδα δημοψήφισμα σχετικά με τη μορφή του πολιτεύματος. Το αποτέλεσμα που προέκυψε ήταν 69,2% υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Χαρακτηριστικό και το πρωτοσέλιδο του Βήματος της 15ης Ιανουαρίου 1975, με τίτλο «Θα κλειστούν μετά τις απολογίες τους στις φυλακές Μπογιατίου τη Δευτέρα και οι πέντε» ενώ παραθέτει προκλητικές δηλώσεις του Παπαδόπουλου: «Θα δικαστούμε, θα αμνηστευθούμε και θα πολιτευθούμε...», «...και θα εκδικηθούμε» προσθέτει κυνικά ο Λαδάς, ενδεικτικές της έπαρσης, της μισαλλοδοξίας και της μωροφιλοδοξίας των άλλοτε πανίσχυρων δικτατόρων (Βήμα, 18/01/1975).

Γ) Το χρονικό ενός προαναγγεληθέντος στιγμιαίου εγκλήματος

Ο Απρίλιος του 1975 επεφύλασσε μία απροσδόκητη εξέλιξη για την δίωξη των πρωταιτίων. Στις 12 Απριλίου δόθηκε στη δημοσιότητα η πρόταση του Εισαγγελέα Κωνσταντίνου Σταμάτη για την παραπομπή σε δίκη των πρωταιτίων του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, ενώ δύο μέρες αργότερα γίνεται γνωστό ότι με βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών διατάχθηκε η αποβολή της πολιτικής αγωγής των μηνυτών από την προδικασία για τη δίκη των πραξικοπηματιών. Την ίδια μέρα έληγε και η προθεσμία υποβολής μηνύσεων σύμφωνα με το Δ' Ψήφισμα της 18^{ης} Ιανουαρίου, για εγκλήματα που διαπράχθηκαν στη δικτατορία. Συνολικά υποβλήθηκαν πάνω από 100 μηνύσεις για βασανιστήρια και για άλλες παρανομίες χουντικών. Στις 24 του ίδιου μήνα αιφνιδιαστικά και απροσδόκητα ακούστηκαν για πρώτη φορά οι όροι *στιγμιαίο* και *διαρκές* για το έγκλημα των αρχιπραξικοπηματιών. Εμβρόντητη η κοινή γνώμη πληροφορήθηκε κυρίως από τις εφημερίδες ότι ο Εφέτης ανακριτής Κωνσταντίνος Ποταμιάνος αρνείτο να κάνει ανακρίσεις για την υπόθεση της συνέργειας στην εσχάτη προδοσία των αξιωματούχων συνεργατών των χουντικών κυβερνήσεων με την αιτιολογία ότι το έγκλημα ήταν στιγμιαίο. Επειδή όμως έχει προηγηθεί η δίωξη από την ολομέλεια των Εφετών η διαφωνία ανακριτή και εισαγγελέα παραπέμφθηκε στο Συμβούλιο Εφετών (Κρεμμύδας, 1984, σελ. 60- 62).

Με πρωτοσέλιδό της, στις 13 Απριλίου η εφημερίδα *Αυγή* αναφέρεται στην πρόταση παραπομπής των 22 πραξικοπηματιών του εισαγγελέα Εφετών Κωνσταντίνου Σταμάτη γνωστοποιώντας πως στην ίδια πρόταση γίνεται λόγος για διενέργεια συμπληρωματικής ανάκρισης προκειμένου να διαπιστωθεί πόσοι από τους υπόλοιπους μηνυόμενους πραξικοπηματίες έπρεπε να παραπεμφθούν σε δίκη με την κατηγορία της άμεσης συνέργειας στην εσχάτη προδοσία και τη στάση. Στις μηνύσεις που υπέβαλαν ο δικηγόρος Αλέξανδρος Λυκουρέζος αλλά και η Ένωση Δημοκρατικών Δικηγόρων είχαν περιληφθεί 120 περίπου ονόματα πραξικοπηματιών εκ των οποίων σύμφωνα με την πρόταση του εισαγγελέα 22 μόλις ήταν οι πρωταίτιοι. Ενδεικτική ήταν και η δήλωση των συνηγόρων των πραξικοπηματιών, όταν τους γνωστοποιήθηκε η πρόταση, αναφέροντας ότι: «Είναι αποφασισμένοι για όλα»¹⁶.

¹⁶ «Στρατιωτικοί ήσαν, έριξαν τα ζάρια. Τη μια φορά έφεραν εξάρες, την άλλη έφεραν ντόρτια. Ότι πρόκειται να γίνει ας γίνει. Γουδί θέλουν; Γουδί! Τι να κάνουμε; Είναι αποφασισμένοι ακόμη και για καταδίκη σε θάνατο και εκτέλεση» (Αυγή, 13/04/1975)

Η εφημερίδα *Καθημερινή* σε άρθρο της για το ίδιο θέμα στις 22/04/1975 γράφει πως «Ηρθε η ώρα της δίκης των πραξικοπηματιών.» Αποκαλεί τους χουντικούς σπείρα και βιαστές των δημοκρατικών ελευθεριών ενώ υπογραμμίζει για τους νοσταλγούς της 21ης Απριλίου ότι αυτό που έγινε στη χώρα την 21η Απριλίου 1967 δεν πρόκειται πια να επαναληφθεί χωρίς ωστόσο να κάνει καμία αναφορά στη διαφωνία ανακριτή και εισαγγελέα που μόλις είχε γίνει γνωστή (Καθημερινή 22/04/1975).

Η εφημερίδα *Αυγή* και πάλι μετά τη γνωστοποίηση της διάστασης απόψεων ανακριτή και εισαγγελέα με συνεχή αρθρογραφία στις 24, 25 και 26 Απριλίου εξέφραζε την αγωνία και τις επιφυλάξεις της για την εξέλιξη των διώξεων ενώ στο φύλλο της 25ης Απριλίου φιλοξένησε δηλώσεις του Γεωργίου Αλεξάνδρου Μαγκάκη που χαρακτήριζε ως πελώριο λάθος τυχόν αποδοχή της άποψης ότι το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας ήταν στιγμιαίο, ενώ ο Αλέξανδρος Λυκουρέζος στο ίδιο φύλλο αναρωτιέται «Τι συμβαίνει στην ελληνική δικαιοσύνη;» (Κρεμμύδας,σελ.1&7,Αυγή, 25/04/1975).

Στο φύλλο της 26^{ης} Απριλίου, φιλοξενούνται δηλώσεις του Ευάγγελου Γιαννόπουλου με τις οποίες κάνει σαφές πως ο νομικός κόσμος της χώρας θα παρακολουθεί την εξέλιξη με τη σημαία της δημοκρατικής νομικής μάχης πάντοτε ψηλά, για τον κολασμό των εγκλημάτων της δικτατορίας, την κάθαρση του δημόσιου βίου και τον εκδημοκρατισμό της χώρας (Αυγή, 26/04/1975).

Στις 30 Απριλίου, το συμβούλιο των Εφετών με το 355/75 βούλευμά του χαρακτηρίζει το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας διαρκές. Κατά του βουλεύματος θα ασκηθεί αναίρεση στον Άρειο Πάγο από τον Εισαγγελέα Ευστάθιο Μπλέτσα για να κριθεί τελικά αργότερα στιγμιαίο το έγκλημα και να αποφύγουν την τιμωρία τα στηρίγματα των πραξικοπηματιών δικτατόρων (Κρεμμύδας, 1984, σελ.62). Προφανώς, ο Εισαγγελέας Μπλέτσας και το Συμβούλιο του Αρείου Πάγου, του κορυφαίου δικαστικού θεσμού ενός ευνομούμενου δημοκρατικού κράτους, στήριξαν τις ενέργειες και τις αποφάσεις τους σε ακράδαντα νομικά επιχειρήματα. Ωστόσο, η κοινή γνώμη εξέλαβε αυτήν την απόφαση ως μία ρωγμή που θα επέτρεπε σε πολιτικά συμφέροντα να εισχωρήσουν στην αδέκαστη και αμερόληπτη Δικαιοσύνη, με άγνωστες προεκτάσεις. Η αδημονία για τις εξελίξεις ήταν έκδηλη.

Δ) Τα επτά χρόνια συνοψίστηκαν σε μια στιγμή

Το καλοκαίρι του 1975 αποδείχθηκε εξαρχής θερμό. Αφορμή αποτέλεσε η έκδοση δύο βουλεύματων εκ μέρους της ολομέλειας του Αρείου Πάγου στις 2/7/1975¹⁷, τα οποία επέλυαν κρίσιμα θέματα σχετικά με την ποινική δίωξη των στελεχών της δικτατορίας. Το πρώτο απέρριπτε τις αιτήσεις αναιρέσεως των πρωταιτίων του πραξικοπήματος, οι οποίοι είχαν ισχυριστεί ότι η δίωξη τους δεν ήταν νόμιμη γιατί η επανάσταση τους είχε δημιουργήσει δίκαιο. Έτσι εκκαθαρίστηκε και το τελευταίο εμπόδιο για τη διεξαγωγή της δίκης τους. Με το δεύτερο βούλευμα, η ολομέλεια του ανωτάτου δικαστηρίου επέλυσε το ζήτημα που δημιουργήθηκε μεταξύ των ανακριτών αποδεχόμενη την αναίρεση του εισαγγελέα Μπλέτσα και αποφαινόμενη ότι το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου ήταν έγκλημα στιγμιαίο και όχι διαρκές. Οι 104 πρωθυπουργοί και υπουργοί του καθεστώτος και ο πρώην Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος δεν επρόκειτο να διωχθούν για αυτή καθεαυτή την ιδιότητά τους (Χατζηβασιλείου, 1996, τ.8, σελ.460).

Με αυτή την απόφαση, όλοι όσοι παρείχαν τη στήριξη και τη συνεργασία τους στο καθεστώς ήταν προφανές πως έμεναν στο απυρόβλητο. Δεν ελήφθη όμως υπόψη ότι οι υπηρεσίες που παρείχαν στο καθεστώς αυτοί οι άνθρωποι που αποφάσισαν να συνεργαστούν, που μήδισαν, που συστρατεύθηκαν με τους εχθρούς της δημοκρατίας για να ανέλθουν σε αξιώματα και να ικανοποιήσουν τη ματαιοδοξία τους, προσέφεραν στο καθεστώς ερείσματα χωρίς τα οποία είτε δεν θα μπορούσε να σταθεί είτε θα αναγκαζόταν να περιοριστεί σε μία αμιγώς στρατιωτική διακυβέρνηση με αρνητικές επιπτώσεις όχι μόνο στο επίπεδο της προπαγάνδας αλλά και στην αποτελεσματική διαχείριση της εξουσίας. Με το νομικοφανές επιχείρημα ότι «το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας τελειούται με την απόπειρα τελέσεως του ενώ η κατάσταση που προκύπτει έκτοτε είναι απλή συνεργεία της εγκληματικής πράξεως και όχι παράτασή της», επενδύθηκε νομικώς η ατιμωρησία όχι μόνο πλείστων φυσικών αλλά και πολλών ηθικών αντουργών της κατάλυσης επί επταετίας της δημοκρατίας (Καλλιβερέτακης, 2017, σελ.258).

Ο χαρακτηρισμός του πραξικοπήματος ως εγκλήματος στιγμιαίου πυροδότησε τόσο πολιτική ένταση όσο και σφοδρές αντιδράσεις στην κοινή γνώμη, στους νομικούς κύκλους και στον τύπο. Ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ, Ανδρέας Παπανδρέου, χαρακτήρισε το βούλευμα απαράδεκτο, το Κομμουνιστικό Κόμμα το αποκάλυψε πρόκληση ενώ ο Γεώργιος Μαύρος εγκαλούσε την κυβέρνηση για ανευθυνότητα, με τον υπουργό δικαιοσύνης, Στεφανάκη να προειδοποιεί πως οι επιθέσεις εναντίον της δικαιοσύνης μπορούν να αποβούν επικίνδυνες για την ομαλή δημοκρατική εξέλιξη της πολιτικής ζωής του τόπου (Χατζηβασιλείου, 1996, τ. 8, σελ.460).

¹⁷ Βούλευμα 683/ 1975 - Βούλευμα 684/ 1975

Ο τέως πρωθυπουργός, Στέφανος Στεφανόπουλος¹⁸ σε κείμενο του που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Καθημερινή*, στις 2 Ιουλίου του 1975 διατύπωσε την άποψη του σχετικά με το επίμαχο θέμα των ημερών επιδοκιμάζοντας εμμέσως την απόφαση του Αρείου Πάγου που χαρακτήριζε το έγκλημα στιγμιαίο και αναφέροντας πως το εφιαλτικό παρελθόν θα πρέπει να τους απασχολεί όλους μόνο σαν πηγή διδάγματος για το μέλλον. Σύμφωνα με την άποψή του, οι περισσότεροι συνεργασθέντες, πέραν των πραγματικά υπεύθυνων, υπέκυψαν εξ ανάγκης διότι τους επιβλήθηκε ενώ υπογράμμισε πως η δημοκρατία προτάσσει το πνεύμα αμοιβαίας ανοχής και κατανόησης. «Όταν το πνεύμα της δημοκρατίας εμπνέει εκείνους που την εφαρμόζουν τότε μόνο το νομικό της πλαίσιο αποκτά ουσιαστικό περιεχόμενο και προσανατολίζει τις ενέργειες και τις αποφάσεις των δημοκρατικών οργάνων προς την ομαλή πραγματοποίηση του γενικότερου συμφέροντος. Έτσι καθίσταται η δημοκρατία σταθερή και απρόσβλητη στους κρυφούς και φανερούς εχθρούς της. Η τραγική περιπέτεια της επταετίας οφείλει να απομακρύνει την κοινωνία από τις παλιές κακές έξεις και να λειτουργήσει ως δίδαγμα χωρίς να δηλητηριάζει άλλο τις ψυχές με πάθη και μνησικακία.» (Στεφανόπουλος, *Καθημερινή*, 2/7/1975). Ας σημειωθεί ότι τα πολιτικά γεγονότα του 1965 και η αποστασία άνοιξαν το δρόμο στους συνταγματάρχες για την εφαρμογή των αντιδημοκρατικών τους σχεδίων. Η προτροπή επομένως για μετριοπάθεια και αμνηστία λειτουργούσε ως εξιλέωση ακόμα και για τον ίδιο τον τέως πρωθυπουργό και για όλους όσους έγιναν αρνητικοί πρωταγωνιστές των προδικτατορικών γεγονότων. Ήταν «βολική» η επιμονή στην αποκλειστικά διδακτική διάσταση του παρελθόντος.

Η ίδια εφημερίδα, στις 12/07/1975 δημοσίευσε και τις ανησυχίες του νομικού κόσμου και του Προέδρου του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών, Αλέξανδρου Σακελλαρόπουλου, για τις επιπτώσεις της απόφασης της ολομέλειας στη δημόσια ζωή της χώρας. Ο Αλέξανδρος Σακελλαρόπουλος αναφέρει στα προλεγόμενα της ανακοίνωσης του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών σχετικά με την απόφαση, πως «Ουδέποτε ο Άρειος Πάγος αντιμετώπισε στο παρελθόν ένα τόσο υψίστης εθνικής σημασίας νομικό ζήτημα και θα αποτελούσε παράλειψη του μεγαλύτερου δικηγορικού συλλόγου της χώρας να μη διατυπώσει τις παρατηρήσεις και τις κρίσεις του σε σχέση με ένα ζήτημα καθολικού ενδιαφέροντος», ενώ δεν παραλείπει να διευκρινίσει πως «κριτική επί των δικαστικών αποφάσεων νομιμοποιείται κάθε πολίτης να ασκήσει καθώς η δικαστική λειτουργία αντλεί την εξουσία της από το λαό και υπέρ αυτού. Όσο εντονότερα εκδηλώνεται το ενδιαφέρον του κυρίαρχου λαού για την εμπέδωση του κύρους της δικαιοσύνης τόσο αποδεικνύεται η πολιτική του ωριμότητα και το βάθος της δημοκρατικής του συνείδησης.» (Κρεμμύδας, 1984, σελ.345- 346). Το διακύβευμα ήταν τόσο κρίσιμο ώστε ανάμεσα και στους νομικούς κύκλους ο προβληματισμός ήταν έντονος και ο αναβρασμός διάχυτος.

¹⁸ Ο Στέφανος Στεφανόπουλος (3 Ιουλίου 1898 – 4 Οκτωβρίου 1982) ήταν σημαντικός πολιτικός παράγοντας του κεντρο-δεξιού χώρου της μεταπολεμικής ελληνικής πολιτικής σκηνής. Διετέλεσε υπουργός σε σημαντικά υπουργεία από την αρχή της πολιτικής του δράσης, την δεκαετία του 1940, ενώ το 1965 ανέλαβε το πρωθυπουργικό αξίωμα, σε μία από τις κυβερνήσεις της περιόδου της Αποστασίας. Παράλληλα με την πολιτική ανέπτυξε και συγγραφική δράση, κυρίως πάνω σε οικονομικά και πολιτικά θέματα. (<https://el.wikipedia.org>)

Προς επίρρωση, η *Αυγή*, σε άρθρο της την ίδια περίοδο πληροφορεί πως οι δικηγόροι αποφάσισαν να πραγματοποιήσουν συγκέντρωση του νομικού και γενικότερα επιστημονικού κόσμου, καθώς επίσης και όλων των μαζικών οργανώσεων, διαμαρτυρόμενοι για την οπισθοχώρηση που επισημαίνεται προς το ανυποχώρητο αίτημα για ριζική κάθαρση, αποχουντοποίηση και εκδημοκρατισμό της χώρας, καθώς η ατιμωρησία των 104 συνεργατών της δικτατορίας θέτει σε κίνδυνο το δημοκρατικό πολίτευμα. Στα φύλλα της εφημερίδας τις επόμενες μέρες μετά την έκδοση της απόφασης (3,4,5 & 6 Ιουλίου 1975) δημοσιεύθηκαν πληροφορίες και για την ακροαματική διαδικασία που επρόκειτο να λάβει χώρα στις 28 Ιουλίου στην αίθουσα των γυναικείων φυλακών Κορυδαλλού, τονίζοντας ότι το ενδιαφέρον ήταν τεράστιο και από τον ξένο τύπο καθώς η δίκη θα αποτελούσε την πρώτη δίκη δικτατόρων μετά τη μεγάλη δίκη των Ναζί εγκληματιών πολέμου στη Νυρεμβέργη. Τέλος, η εφημερίδα δεν παραλείπει να δώσει στη δημοσιότητα τα ονόματα των Αρεοπαγιτών που απουσίαζαν από τη διάσκεψη της ολομέλειας που χαρακτήρισε το έγκλημα της εσχάτης προδοσίας ως στιγμιαίο (Κρεμμύδας, *Αυγή*, 3-6/07/1975).

Δριμεία κριτική επί του θέματος άσκησαν και οι εφημερίδες *Νέα* και *Βήμα*. Τα *Νέα*, στις 4/7/1975, στο πρωτοσέλιδο τους έγραφαν χαρακτηριστικά πως «στιγματίζεται το στιγμιαίο» ενώ υπογραμμίζει τον κίνδυνο που ελλοχεύει στην αγνόηση της ενοχής από την πολιτεία δηλώνοντας ευθαρσώς πως η απόφαση βρισκόταν σε κατάφωρη αντίθεση προς το δημόσιο αίσθημα. Η εφημερίδα δεν διστάζει επίσης να κατηγορήσει την κυβέρνηση για ατολμία καθώς δεν έλαβε η ίδια μία τέτοια απόφαση για να αποφύγει να προσδώσει πολιτικό περιεχόμενο. Το *Βήμα*, σε αντίστοιχο ύφος, στις 4/7, με τον ειρωνικό τίτλο «Ωστε ήταν στιγμιαίο το αδίκημα;!» αναφέρει πως δυστυχώς δεν ξεπλόγη η κοινή γνώμη με το βούλευμα, στηλιτεύει την απόφαση και μεταξύ άλλων διατυπώνει και αυτή κατηγορίες πως η κυβέρνηση μετέθεσε την πολιτική ευθύνη στις πλάτες της δικαιοσύνης γιατί δεν είχε το επιβαλλόμενο θάρρος των αναγκαίων τομών (*Βήμα*, 4/7/1975, σελ.1).

Ο Μάριος Πλωρίτης σε κείμενο του με χαρακτηριστικό τίτλο «Η στιγμή», στο *κυριακάτικο Βήμα* της 6^{ης} Ιουλίου, εξέφρασε την αποδοκιμασία του για την απόφαση της ολομέλειας περί στιγμιαίου. Μεταξύ άλλων διατύπωσε τις επιφυλάξεις του ως προς το χρόνο που ελήφθη η απόφαση, δηλαδή λίγο πριν τη θερινή ανάπαυλα του κοινοβουλίου, «ώστε να μην μπορεί να ασχοληθεί επί μακρόν η παραθερίζουσα βουλή με το θέμα». Εντύπωση προκαλούσε επίσης στον γράφοντα, και η ικανοποίηση των συνηγώνων των κατηγορουμένων στην περίπτωση διεξαγωγής πολλών δικών συγχρόνως διασπώντας την προσοχή της κοινής γνώμης σε πολλά μέτωπα. Τέλος, ο Πλωρίτης καταλήγει στην άποψη ότι το κράτος δικαίου δεν μπορεί να θεμελιωθεί εάν δεν έχει συντελεστεί η ηθική κάθαρση του παρελθόντος. «Σε αυτή την περίπτωση η ηθική νέμεση θα είναι αδυσώπητη. Εμπνευστής των ποινών θα είναι η συνείδηση του έθνους ούτως ή άλλως». Και διερωτάται αν η στάση αυτή της κυβέρνησης οφείλεται σε πολιτικό ρεαλισμό ή στο γεγονός ότι δεν πρέπει να μετατραπεί η χώρα σε απέραντο δικαστήριο, όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν κυβερνητικοί κύκλοι. Ωστόσο, ο Πλωρίτης αμφιβάλει για τον κατευνασμό των παθών όταν «ο ελληνικός λαός θα βλέπει τους σφαγείς και τους συνεργούς τους να κομπάζουν ανενόχλητοι μπροστά του. Αποτελεί

αν μη τι άλλο υπερβολή ότι η χώρα θα μετετρέπετο σε απέραντο δικαστήριο με τη δίωξη λίγων εκατοντάδων προδοτών και των συνδρομητών αυτής της προδοσίας. Αρκεί μόνο να αναλογιστεί η κυβέρνηση σε τι πολιτική έκλυση και ηθική έκλειψη οδηγεί η ατιμωρησία. Αυτή η ατιμωρησία και ακαθαρσία γεννά τους στασιαστές και τους εκμαυλιστές, τους πρωθυπουργούς ανδρείκελα και τους υπουργούς ανδράποδα. και κυρίως προκαλείται η εντύπωση πως όλοι αυτοί οι συνδρομητές προστατεύονται γιατί διατηρούν τις διασυνδέσεις τους με την καθεστηκυία τάξη «ωσάν μετανοούσες Μαγδαληνές» που ενδεχομένως στο μέλλον να φαίνονταν χρήσιμες. Στιγμιαίες ήτανε οι κακουργίες τους και ξεχάστηκαν. Επομένως, υπό αυτό το πρίσμα ας προστεθεί και στο Σύνταγμα πως η στιγμιαία προδοσία της πατρίδας είναι νόμιμο δικαίωμα των κηφήνων. Στη συνείδησή όμως του έθνους θα είναι όλοι κατάδικοι. Και εκεί η καταδίκη δεν θα είναι στιγμιαία αλλά διηνεκής.» (Πλωρίτης Μ., Βήμα, 6/7/1975).

Από όποια οπτική κι αν παρακολουθήσει κανείς τα γεγονότα παρατηρεί μία έντονη αντιφατικότητα στις κινήσεις της κυβέρνησης, μία παλινδρόμηση και μία προσπάθεια να διατηρήσει την ισορροπία της ακροβατώντας σε ένα τεντωμένο σκοινί. Και δεν είναι η πρώτη φορά που συμβαίνει κάτι τέτοιο. Αναμφίβολα υπάρχει πρόθεση να γίνει η δίκη των πρωταϊτών επιχειρώντας όλες τις απαραίτητες τομές. Γιατί πράγματι δεν μπορεί να αμφισβητήσει κανείς ότι η εκδίκηση τέτοιου είδους υποθέσεων σε περιβάλλον μετάβασης αποτελεί σπάνιο και μείζον γεγονός. Αυτό γίνεται αντιληπτό και από το γεγονός ότι στις περισσότερες χώρες του εξωτερικού με αντίστοιχες πολιτικές εκτροπές οι καινούργιες αρχές συνθηκολογούν με τα προηγούμενα δικτατορικά καθεστώτα. Χαρακτηρίζοντάς όμως το αδίκημα ως στιγμιαίο, αθώνοντας δηλαδή τους συνεργάτες της χούντας, είναι πασιφανές ότι αποσκοπούσε στο να διατηρηθούν συγκεκριμένες ισορροπίες ώστε να μην αποβούν επικίνδυνες στο μέλλον (Καραμανωλάκης, 2 αιώνες σε 21 εκπομπές, 2017). Όποιο κι αν ήταν το κίνητρο, στη συνείδησή όλων αξιολογείται ως μία πολιτική και όχι δικαστική απόφαση. Μία τίμια και όσο το δυνατόν πιο ανώδυνη συμφωνία με το διάβολο.

Ακόμα και η επινόηση του καινοφανούς νομικού όρου *πρωταίτιοι* αποτελούσε παγίδα για την περιώνυμη κάθαρση. Με τη στενή δικαστική ερμηνεία που δόθηκε σήμαινε εκείνους που πρώτοι συνέλαβαν την ιδέα του πραξικοπήματος και είχαν την πρωτοβουλία στην προπαρασκευή και εκτέλεση του ενώ όλοι οι άλλοι άμεσοι και αναγκαίοι συνεργοί έμεναν απ' έξω με τις ευλογίες πλέον και της δικαιοσύνης. Ο όρος επένδυε με ένα αδιόρατο πέπλο προστασίας όλους όσοι ήταν συμμετοχοί μεν όχι όμως πρωταγωνιστές δε. Με το άκουσμά του, οι περιφερειακοί παίκτες μπορούσαν να είναι και να κάθονται ήσυχοι. Εύλογα επομένως προκύπτει το ερώτημα, μήπως εν τέλει η πραγματική επιθυμία της κυβέρνησης ήταν να λήξει το θέμα των δικών και της κάθαρσης όσο πιο αθόρυβα και όσο πιο βελούδινα γινόταν; (Αλεξίου Λ., περ. ANTI, τ.24, 2 /8/1975).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

« Η ακροαματική διαδικασία»

Α) Η μέρα που περίμεναν όλοι οι Έλληνες

Η μέρα που περίμεναν όλοι οι Έλληνες με υπομονή και εγκαρτέρηση επί οχτώ ολόκληρα χρόνια είχε επιτέλους φτάσει. Σε ειδικά διαρρυθμισμένη αίθουσα στις γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού, άρχισε στις 9:15 π.μ., της 28ης Ιουλίου 1975 η δίκη της ηγεσίας της χούντας ή η δίκη των πρωταιτίων της 21^{ης} Απριλίου, όπως την αποκαλεί το βούλευμα του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών. Από τα μεσάνυχτα της προηγούμενης μέρας είχαν τεθεί σε εφαρμογή τα δρακόντεια μέτρα ασφαλείας που είχαν ληφθεί από την κυβέρνηση. Σε επιφυλακή ήταν μεγάλες δυνάμεις της χωροφυλακής και της αστυνομίας πόλεων. Γύρω από τις φυλακές οι δρόμοι είχαν νεκρώσει ενώ μέσα στις φυλακές τα μέτρα ασφαλείας ήταν περισσότερο διακριτικά. Όσοι θα παρακολουθούσαν τη δίκη ήταν εφοδιασμένοι με ειδικές άδειες (κυρίως δημοσιογράφοι και οι μάρτυρες) ενώ είχαν επιστρατευθεί και ειδικά μηχανήματα ανιχνεύσεως μεταλλικών αντικειμένων, καινοτόμος τεχνολογία για τα δεδομένα της εποχής. Έτσι ήταν αδύνατο να περάσει άτομο που να κρατάει πάνω του όπλο. Ο χώρος θα παρακολουθείτο και από κλειστό κύκλωμα τηλεόρασης ενώ ένα ελικόπτερο από νωρίς είχε αρχίσει να διαγραφεί κύκλους πάνω από τη φυλακή (Ροδάκης, 1975, τ.1, σ.7). Τα πρωτοφανή μέτρα ασφαλείας ήταν ενδεικτικά της κρισιμότητας των στιγμών.

Β) Η ταυτότητα της δίκης

Πρόεδρος του Πενταμελούς Εφετείου που δίκασε τους πρωταίτιους του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου ήταν ο Εφέτης Ιωάννης Ντεγιάννης και μέλη οι Εφέτες Παναγιώτης Λογοθέτης, Παναγιώτης Κωνσταντινόπουλος, Ιωάννης Γρίβας και Γεώργιος Πλαγιαννάκος. Αναπληρωματικά μέλη οι Εφέτες Ηλίας Γιαννόπουλος και Δημήτριος Τζούμας ενώ στην εισαγγελική έδρα βρέθηκαν οι Εισαγγελείς Εφετών Κωνσταντίνος Σταμάτης και Σπυρίδων Κανίνιας. Από τους 24 που παραπέμφθηκαν ως πρωταίτιοι του πραξικοπήματος στη μεγάλη δίκη δικάστηκαν εν τέλει 20. Στο εδώλιο κάθισαν οι Παπαδόπουλος Γεώργιος, Παττακός Στυλιανός, Μακαρέζος Νικόλαος, Ιωαννίδης Δημήτριος, Ζωιτάκης Γεώργιος, Λαδάς Ιωάννης, Σπαντιδάκης Γρηγόριος, Αγγελής Οδυσσέας, Ρουφογάλης Μιχαήλ, Λέκκας Αντώνιος, Μπαλόπουλος Μιχαήλ, Σταματελόπουλος Δημήτριος, Χατζηπέτρος Α., Γκαντώνας Νικ., Καραμπέρης Στεφ, Παπαδόπουλος Κωνσταντίνος, Καρύδας Κων., Κωνσταντόπουλος Γεωργ., Ντερτιλής Νικ. και Τσάκας Ευάγγ.. Ο Ασλανίδης βρισκόταν στις φυλακές της Γένοβα περιμένοντας την έκδοση του στις ελληνικές αρχές. Οι Δημοσθένης Κωτσέλης και Ιωάννης Παλαιολόγος φυγοδικούσαν ενώ ο Θεόδωρος Θεοφιλογιαννάκος δικάστηκε μόνος του γιατί δικαζόταν παράλληλα στο στρατοδικείο ως βασανιστής (Ρενιέρης, 1988, σελ.6-7). Σύμφωνα με το βούλευμα, οι πρωταίτιοι παραπέμπονταν να δικαστούν με τις κατηγορίες της στάσεως και της εσχάτης προδοσίας. Τους μάρτυρες κατηγορίας (65 στο σύνολο) αποτελούσαν άνθρωποι από το πολιτικό προσωπικό της προδικτατορικής περιόδου,

ανάμεσά τους ο πρώην πρωθυπουργός Παναγιώτης Κανελλόπουλος, που κατέθεσε πρώτος, δικηγόροι, στρατιωτικοί και δημοσιογράφοι. Παρόντες και οι πέντε μηνυτές της χούντας, οι δικηγόροι Ευάγγελος Γιαννόπουλος, Γρηγόριος Κασιμάτης, Φοίβος Κούτσικας, Κωνσταντίνος Αναγνωστάκης και ο Αλέξανδρος Λυκουρέζος. Ήταν αποφασισμένοι να διεκδικήσουν παράστασή τους στη δίκη σαν πολιτική αγωγή. Ωστόσο, το αίτημά τους δεν έγινε δεκτό και απορρίφθηκε (Ροδάκης, 1975, τ.1,σ.35).

Ο δικαστής Ντεγιάννης, στο βιβλίο του «*Η δίκη*» εξομολογείται με ειλικρίνεια τις προκλήσεις που αντιμετώπισε ως λειτουργός της δικαιοσύνης αναλαμβάνοντας την τεράστια εθνική ευθύνη. Εκπροσωπούσε μαζί με τα υπόλοιπα μέλη της έδρας, τον λαό, ήταν η φωνή του. Μα ο λαός είναι κάτι πολύπλοκο, κάθε λογής άνθρωποι. Κάποιοι ήταν έτοιμοι να φωνάξουν κρεμάλα σε όλους, γιατί έτσι πίστευαν, γιατί είχαν ήδη υπομείνει πολλά δεινά. Άλλοι, ίσως πιο επιεικείς και κάποιοι άλλοι ακόμα και έτοιμοι να συγχωρήσουν. Οι δικαστές από την άλλη δεν έπρεπε να είναι τίποτα από όλα αυτά αλλά η συνισταμένη όλων αυτών. Θα έπρεπε να ξεπεράσουν οποιαδήποτε ανθρώπινη αδυναμία και να μη χάσουν ούτε για μία στιγμή την αυτοκυριαρχία τους και το μέτρο. Το χρέος ήταν βαρύ όμως σύμφυτο της ιδιότητας του λειτουργού της δικαιοσύνης. Αυτή τη φορά βέβαια η απόφαση λάμβανε μία εθνική διάσταση (Ντεγιάννης, 1990, σελ.34).

Η «αρχιτεκτονική» της δίκης έπρεπε να συγκροτηθεί με χειρουργική ακρίβεια. Ο δικαστής αποφάσισε να θέσει ως κριτήριο για τη σειρά εξέτασης των μαρτύρων όχι την ιδιότητα ή το αξίωμα των προσώπων αλλά τι γνώριζε ο καθένας επί του συγκεκριμένου κατηγορητηρίου. Ήταν εξαιρετικά πιθανό να επιχειρηθεί ο αποπροσανατολισμός της διαδικασίας. Ο κάθε μάρτυρας είχε και διαφορετική εμπειρία. Άλλοι είχαν βασανιστεί, ενώ άλλοι είχαν γνωρίσει την σκληρή εξορία. Το πιθανότερο όμως να μη γνώριζαν τίποτα σχετικό με το πώς έγινε το πραξικόπημα. Κατά την ακροαματική διαδικασία, όσο σκληρό και αν ακούγεται, δεν ενδιέφεραν οι πληγές και τα τραύματα του καθενός. Ο δικαστής έπρεπε να τηρήσει αυτή την αρχή απαρέγκλιτα προκειμένου να διασφαλίσει την ισχυρή θεσμικά νομική πλαισίωση της διαδικασίας. Ακόμα και για το κρίσιμο και εξαιρετικά ευαίσθητο ζήτημα της αμερικανικής παρέμβασης στο πραξικόπημα δεν θα έπρεπε να γίνουν παρεκκλίσεις. Ήταν κοινή πεποίθηση πως το πραξικόπημα δεν το έκαναν μόνοι τους οι αξιωματικοί. Τους είχε βοηθήσει η ξένη δύναμη, η αμερικανική CIA. Ποιος όμως θα μπορούσε να το αποδείξει με στοιχεία χειροπιαστά, αδιαμφισβήτητα; «Συνήθως, σε τέτοιου είδους συνωμοσίες φροντίζουν οι συνωμότες να μην έχουν μάρτυρες» (Ντεγιάννης, 1990, σελ.26-27). Έτσι οι ερωτήσεις του δικαστηρίου, όπως θα παρατηρήσει όποιος διατρέξει τα πρακτικά της δίκης, περιστρέφονταν αυστηρά γύρω από τα πεπραγμένα των κατηγορουμένων μόνο εκείνη τη νύχτα και τις προπαρασκευαστικές πράξεις της συνωμοσίας, αδιαφορώντας για τη μετέπειτα δράση τους (Καλλιβερετάκης, 2017, σελ.260). Για αυτούς τους λόγους η έδρα δεν δίσταζε να διακόψει

οποιονδήποτε μάρτυρα αναφερόταν σε γεγονότα εκτός του πυρήνα του κατηγορητηρίου. Ήταν άλλωστε και ο μόνος όρος που είχε θέσει ο δικαστής όταν του ζητήθηκε να αναλάβει την προεδρία του δικαστηρίου μολονότι γνώριζε ότι αναπόφευκτα θα δυσαρεστούσε πολλούς που περίμεναν την ημέρα της δίκης για να εκφράσουν τις θέσεις τους, ακόμα και τον καημό τους (Ντεγιάννης, 1990, σελ. 27)¹⁹.

Γ) Η γραμμή της σιωπής

Λίγες μέρες πριν την έναρξη της δίκης οι κατηγορούμενοι ακολουθώντας τις διαδικασίες και εκμεταλλευόμενοι τα νόμιμα δικαιώματά τους είχαν ζητήσει την κλήτευση μαρτύρων υπεράσπισης. Νωρίτερα επίσης, είχαν υποβάλει στον ανακριτή πολυσέλιδα απολογητικά υπομνήματα. Την παραμονή όμως της πρώτης ημέρας της δίκης φάνηκε μία διάθεση αλλαγής στη στάση τους. Ύστερα από αλληπάλληλες συσκέψεις με τους συνηγόρους τους αποφάσισαν να ακολουθήσουν άλλη στρατηγική: τη γραμμή της σιωπής. Έδωσαν εντολή δηλαδή στους δικηγόρους τους να αποχωρήσουν από τη διαδικασία αφού διαβάσουν μία προκλητική δήλωση γνωστοποιώντας πως θα μείνουν σιωπηλοί, παρόντες - απόντες και μη μετέχοντες σε καμία διαδικασία.

Ενορχηστρωτής της όλης διαδικασίας δεν ήταν άλλος παρά ο αρχηγός, Γεώργιος Παπαδόπουλος. Άλλωστε ήταν και η μόνη τακτική που μπορούσε να ακολουθήσει έτσι όπως είχαν εξελιχθεί οι καταστάσεις. Ο λόγος ήταν προφανής. Κάθε συμμετοχή του αρχιδικτάτορα σε έναν διάλογο ανακριτικής μορφής θα αποκάλυπτε διαρκώς όλο και περισσότερο τις λεπτομέρειες της συνωμοσίας που για πολλά χρόνια εξυφαινόταν και θα αναγκαζόταν ίσως να αποκαλύψει και λεπτομέρειες για την τεχνική και τις μεθόδους που χρησιμοποίησε. Επίσης, θα ερχόταν και στη δύσκολη θέση να επιβεβαιώσει περιστατικά στα οποία αν δεν δινόταν μία οποιαδήποτε συγκεκριμένη απάντηση μπορεί να παρέμεναν εσαεί στη σκιά της αμφιβολίας. Ήταν πιο βολική η στερεότυπη απάντηση «Δεν συμμετέχω στη διαδικασία» παρακάμπτοντας τις πιθανότητες διατύπωσης νέων ερωτήσεων, εμφάνισης νέων μαρτύρων και οτιδήποτε άλλο θα μπορούσε να φέρει τους κατηγορούμενους σε δύσκολη θέση. Και φυσικά το δικαστήριο αντιλαμβανόταν πολύ καλά το λόγο της μη συμμετοχής (Βούλτεψης, 1975, τ.1, σελ.45-47)

Ο πρόεδρος του δικαστηρίου, Ντεγιάννης, διατυπώνει και μία ακόμη εκδοχή για τη στρατηγική της σιωπής των κατηγορουμένων. Ίσως οι τρεις αρχηγοί και όσοι τους ακολουθούσαν να μην αρνούσαν να μιλήσουν επειδή εκτελούσαν κάποια ξένη εντολή ή φοβούμενοι μην ξεσκεπάσουν την ευθύνη των Αμερικανών. Εκείνοι τους είχαν

¹⁹Ενδεικτικά, κατά τη διάρκεια της κατάθεσης ως μάρτυρα του Ανδρέα Παπανδρέου, ο ίδιος σε σχετική ερώτηση για το ποιων εντολές εκτελούσαν οι πραξικοπηματίες δεν δίστασε να αναφερθεί στην εμπλοκή του NATO και της CIA. Ωστόσο, ο πρόεδρος Ντεγιάννης τον επανέφερε στην τάξη επισημαίνοντας του ότι αυτά δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας δίκης (Ρενιέρης, 2008, σελ.34) Στην ίδια κατάθεση ο μάρτυρας είπε ότι η απόφαση για την επιβολή της δικτατορίας ελήφθη στην Ουάσινγκτον, στις 15 Ιουλίου 1965 και το πράσινο φως δόθηκε το Φλεβάρη του 1967. Τότε διαμορφώθηκε για τις ανάγκες του πραξικοπήματος το σχέδιο «Προμηθέως» από αρμόδιους του πενταγώνου. Οι καταγγελίες αυτές δημοσιεύθηκαν μόνο στις εφημερίδες (Κρεμμύδας, 1984, σελ.85).

εγκαταλείπει προ πολλού, είχαν εκτελέσει την αποστολή τους και δεν ασχολούνταν περαιτέρω. Τους είχαν αφήσει στα χέρια των κριτών. Άλλωστε γνώριζαν πως η ευθύνη των αμερικανών δεν ήταν για το δικαστήριο το ζητούμενο που οπωσδήποτε δεν είχε τρόπο να τους αναγκάσει να το φανερώσουν. Η γραμμή αυτή ίσως υπέκρυπτε μία βαθύτερη ανασφάλεια, κάτι πιο προσωπικό, πιο ουσιαστικό για τον εαυτό τους. Εάν έμενε σκοτεινή και άγνωστη η δράση καθενός ξεχωριστά εκείνη τη βραδιά ενδεχομένως κάποιοι να κατάφερναν τελικά να ξεφύγουν. Έπειτα, με την αποστροφή «Δεν θεωρώ νομικώς τον εαυτό μου κατηγορούμενο», υπονόμειαν τη διαδικασία, υποδήλωναν ότι δεν αναγνώριζαν ως νόμιμο το δικαστήριο που τους δίκασε ενώ θα μπορούσαν να το χρησιμοποιήσουν στο μέλλον ως επιχείρημα ότι το δικαστήριο ήταν παράνομο. Δεν αποκλείεται πολλοί να θεώρησαν έξυπνη την τακτική της σιωπής. Η σιωπή βοηθά πάντα τη δημιουργία ενός θρύλου ανεξιχνίαστου και απροσδιόριστου. Αν μιλούσαν φοβούνταν ότι ο λαός θα απομυθοποιούσε και αυτούς και τη συνομοσία τους (Ντεγιάννης, 1990, σελ.174)

Παρόμοιοι λόγοι επέβαλαν και την απόφαση των συνηγόρων υπερασπίσεως προς αποχώρηση. Ο Παπαδόπουλος διέταξε την αποχώρηση όλων των συνηγόρων, εκτός ενός, του Διαλυνά και εκτός εκείνων των συνηγόρων των κατηγορουμένων που ο Παπαδόπουλος δεν ήλεγχε απόλυτα. Ούτε αυτή η επιλογή ήταν τυχαία. Οι δικηγόροι της ομάδας Παπαδοπούλου μπορούσαν εν δυνάμει να αποτελέσουν όμοιο κίνδυνο με εκείνον που θα προκαλούσε και η κανονική συμμετοχή των κατηγορουμένων στη δίκη. Ο κίνδυνος συνίστατο στο ότι οι συνήγοροι ως μη εκπαιδευμένοι σε θέματα συνωμοσιών ενδεχομένως να υπέπιπταν σε αστοχίες και στην αποκάλυψη λεπτομερειών που δεν επιθυμούσαν οι κατηγορούμενοι. Την ίδια τακτική, που επέβαλε ο Παπαδόπουλος σε όλους της ομάδας του, ακολούθησε και ο Ιωαννίδης καθώς ήταν αντιληπτό ότι οποιαδήποτε άλλη στάση θα τον εξέθετε έτι περαιτέρω (Βούλτεψης, 1975, τ.1, σελ.45-47)

Δ) Η ακροαματική διαδικασία

Οι κατηγορούμενοι δεν ήταν τόσο αγέρωχοι και αδιάφοροι όσο ήθελαν να παρουσιάζονται. Η ψυχική τους κατάσταση ήταν ορατή και στην έδρα που έριχνε φευγαλέες ματιές τόσο όσο χρειαζόταν ώστε να μην αναλωθεί σε περιττές ψυχολογικές αναλύσεις. Τα σφιγμένα όμως πρόσωπα των κατηγορουμένων μαρτυρούσαν την αγωνία τους όσο κι αν προσπαθούσαν να επιδείξουν ψυχραιμία και αδιαφορία για το τι συνέβαινε (Ντεγιάννης, 1990, σελ.90)

Οι μάρτυρες κατηγορίας στις καταθέσεις τους αναφέρθηκαν αφενός στα γεγονότα της 21^{ης} Απριλίου, στη στάση και στις ενέργειες του βασιλιά, στα πρόσωπα που κατά την προσωπική τους εμπειρία ανέλαβαν πρωταγωνιστικό ρόλο εκείνο το βράδυ και αφετέρου στα βαθύτερα αίτια που οδήγησαν τους συνταγματάρχες σε αυτή τους την ενέργεια. Υπήρχε πράγματι κομμουνιστικός κίνδυνος; Τα κίνητρά τους ήταν προσωπικά ή εκτελούσαν αποστολή; Πόσο καιρό σχεδιαζόταν το πραξικόπημα και από ποιους; Ήταν μια μικρή ομάδα συνωμοτών ή είχαν τη στήριξη του συνόλου των Ενόπλων Δυνάμεων; Η δίκη αυτή αποτελούσε την ευκαιρία για τις Ένοπλες Δυνάμεις να αποτινάξουν το στίγμα και να ανακτήσουν το κύρος και τον αυτοσεβασμό τους. Ποια ήταν η στάση του ελληνικού λαού και του πολιτικού κόσμου; Κατέθεσαν πολιτικοί, δημοσιογράφοι, νομικοί, στρατιωτικοί. Ανάμεσά τους ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (πρώτος μάρτυρας), ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο Γεώργιος Ράλλης, ο Γεώργιος Μαύρος, ο Ηλίας Ηλιού, ο Γιάννης Καψής, ο Αντώνιος Φλώρος, ο Αλέξανδρος Λυκουρέζος, ο Κωνσταντίνος Τσολάκας κ.α. Πρόσωπα που εκείνο το κρίσιμο βράδυ βρέθηκαν στο επίκεντρο των γεγονότων. Όλοι συμφώνησαν ότι το επιχείρημα περί «κομμουνιστικού κινδύνου» ήταν ανεδαφικό. Τέτοιος κίνδυνος δεν υπήρχε παρά μόνο ανυπόστατες φήμες. Στη δημοκρατία δεν υπάρχουν αδιέξοδα και οι επικίνδυνες ατραποί μπορούν να αντιμετωπισθούν με νόμιμα μέσα. Ο ελληνικός λαός ουδέποτε συναίνεσε στο καθεστώς. Η 21^η Απριλίου ήταν πραξικόπημα που ουδέποτε έλαβε λαϊκή νομιμοποίηση. Οι μάρτυρες, καταπέλτης. Τα επιχειρήματα των κατηγορουμένων ένα-ένα έπεφταν στο κενό. Μάρτυρες υπερασπίσεως δεν εμφανίστηκαν. (Ροδάκης, 1975, Ρενιέρης, 2008)

Τα τεκταινόμενα της δίκης βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας καθ' όλη τη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας. Με πηχυαίους τίτλους πληροφορούσαν τους αναγνώστες για τη μεγάλη μέρα. Η εφημερίδα *Καθημερινή* στο πρωτοσέλιδό της στις 20 Ιουλίου, αναφέρεται στην ελληνική Νυρεμβέργη που θα ξεκινούσε λίγες μέρες αργότερα ενώ χρησιμοποιεί εξαιρετικά βαρείς χαρακτηρισμούς για τους πρωταίτιους²⁰. Επίσης, σε όλα της

²⁰Γράφει στο δημοσίευμα «Από αύριο ο κύκλος της δικαιοσύνης περισφίγγει τα περιτρίμματα του εθνικού κορμού που αποπειράθηκαν να τον διαβρώσουν με τα πιο χαμερπή μέσα» «τα πλέον γλοιώδη ερπετά» ενώ το δημοσίευμα συνοδεύεται και από φωτογραφία με τους τρεις αρχηγούς Παπαδόπουλο, Παττακό, Μακαρέζο να γελούν στις «διακοπές» τους στη Τζια και στη λεζάντα γράφει «Γελάει καλά όποιος γελάει τελευταίος. Οι δικτάτορες χαμογελούν στη φωτογραφία από την Τζια καθώς ετοιμάζονται να υποδεχθούν τον ανακριτή. Λίγες μέρες αργότερα το χαμόγελο έσβησε από τα χείλη τους καθώς είχαν πάρει το δρόμο πλέον για τα κελιά των φυλακών Κορυδαλλού.»

τα δημοσιεύματα επικεντρώνεται στον συνωμοτικό χαρακτήρα του πραξικοπήματος απαξιώνοντας παράλληλα τους άλλοτε κραταιούς πραξικοπηματίες ²¹. Ο Μάριος Πλωρίτης στο άρθρο του «*Τα συν και τα πλιν*» στο κυριακάτικο *Βήμα*, παραμονή της μεγάλης δίκης, επιχειρεί μία αξιολόγηση του έργου της κυβέρνησης σε αυτό το χρόνο με αφορμή την επέτειο ενός έτους από την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Ο διανοητής εκτιμά πως με τις ενέργειες (ή την ολιγωρία) της κυβέρνησης στο αίτημα της κάθαρσης, υποδηλώνεται αφενός η συμπάθεια και η ανοχή για τους ενόχους του απριλιανού καθεστώτος αφετέρου η απάθεια και η αποχή για τα κρίσιμα λαϊκά αιτήματα. «Φαίνεται ότι η κυβέρνηση δεν θέλει εντάσεις και ίσως να εξυπηρετείται από αυτή τη στασιμότητα όμως η ψυχή του λαού έχει γεμίσει πόνο και πλέον αποτελεί λαϊκή απαίτηση να του δοθούν οι δυνατότητες και οι ελευθερίες που δικαιούνται ώστε να ελαφρυνθούν οι παλαιοί πόνοι.». «Και μόνο τότε», γράφει χαρακτηριστικά ο Πλωρίτης «η δημοκρατική κυβέρνηση θα έχει πραγματοποιήσει το αληθινό θαύμα. Και αυτό προσδοκά η κοινωνία μέσω της επικείμενης δίκης.» (Πλωρίτης, *Βήμα*, 20/07/1975).

Η εφημερίδα *Αυγή* δημοσιεύει εκτενή ρεπορτάζ καθ' όλη τη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας. Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο του Μήτσου Κασόλα στις 27 Ιουλίου εν όψει των απολογιών των κατηγορουμένων. Με σαρκαστική και ειρωνική διάθεση αναφέρεται σε μία φανταστική απολογία που θα ταίριαζε στο ύφος και το ήθος του αρχιπραξικοπηματία Γεώργιου Παπαδόπουλου διακωμωδώντας και καταβαρυνώντας τον (Κασόλας Μ., *Αυγή*, 27/7/1975). Από το κείμενο του δημοσιογράφου-λογοτέχνη αναδεικνύεται η διάθεση απαξίωσης των κατηγορουμένων συνολικά ως προσωπικότητες αλλά παράλληλα φαίνεται πως και η κοινή γνώμη δεν ανέμενε να εξάγει συμπεράσματα για τις πράξεις και τα έργα των συνωμοτών μέσα από τη διαδικασία της απολογίας τους. Αυτή η εκκωφαντική σιωπή ήταν ενδεικτική της προσωπικότητάς και της θρασυδειλίας τους.

Στο φύλλο της 29^{ης} Ιουλίου της ίδιας εφημερίδας (που είναι αποκλειστικά αφιερωμένο στη δίκη) σχολιάζεται και η δήλωση του Παπαδόπουλου πως δικάζεται μόνο το σώμα του ενώ το πνεύμα του απουσιάζει. Εύστοχα ο δημοσιογράφος επισημαίνει ότι ο Παπαδόπουλος υπήρξε ανέκαθεν ο αχυράνθρωπος και το ανδρείκελο των αμερικανών και της CIA. Δεν διακρινόταν ούτε για το πνεύμα ούτε για την οξυδέρκειά του. Ήταν πάντα ετεροκατευθυνόμενος ενώ η απουσία πνεύματος συνιστούσε μόνιμο χαρακτηριστικό του. Επομένως, η σιωπή του και λογική ήταν και αναμενόμενη αφού ο υποβολέας του, οι αμερικάνοι δηλαδή, τον είχαν εγκαταλείψει και δεν του υπαγόρευαν τι έπρεπε να πει. Ίσως και να μη χρειαζόταν να μιλήσει. Για ποια γεγονότα να απολογηθεί εφόσον για λογαριασμό του είχαν μιλήσει τα επτά χρόνια τυραννίας, οι νεκροί και οι βασανισμένοι της χούντας; Άκουγε ο λαός και έκρινε και αυτούς που εκείνες τις μέρες δικάζονταν και εκείνους που για τον έναν ή τον άλλον λόγο δεν βρέθηκαν στο εδώλιο του κατηγορουμένου (*Αυγή*, σελ.1, 29/07/1975). Σε επόμενο ρεπορτάζ

²¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε το δημοσίευμα στις 29 Ιουλίου 1975 «Συνωμοσία σιωπής στο εδώλιο. Περιδεείς και απομυθοποιημένοι οι δικτάτορες...»

γίνεται λόγος και για το πόσο σημαντική είναι η ζωντανή τηλεοπτική μετάδοση της δίκης προκειμένου η κοινή γνώμη να έχει πλήρη γνώση των τεκταινόμενων και να απολαύσει, όπως χαρακτηριστικά γράφει το δημοσίευμα, τα πρωτοπαλίκαρα της χούντας στη θέση που τους αρμόζει. Αποτελούσε και αυτό μια μορφή ηθικής δικαίωσης του λαϊκού αισθήματος (Αυγή, σελ.3, 9/07/1975). Όλες τις κρίσιμες ημέρες της δίκης η Αυγή καταγράφει λεπτομερώς τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην αίθουσα του Κορυδαλλού. Η περιγραφή μέχρι και τον στυλιστικών επιλογών και των εμφανίσεων των κατηγορουμένων είναι ενδεικτική της διάθεσης του τύπου να μεταφέρει στην κοινή γνώμη με απόλυτη λεπτομέρεια το κλίμα και την εικόνα που επικρατούσε εντός της δικαστικής αιθούσης (Αυγή, σελ.5, 29/07/1975).

Ε) Μια απόφαση που δεν εκτελέστηκε ποτέ

Ξημέρωσε η 23^η Αυγούστου 1975. Ήταν η μέρα που θα γραφόταν ο επίλογος της μεγάλης δίκης. Ολόκληρος ο ελληνικός λαός ανέμενε την ετυμηγορία της έδρας. Ο πρόεδρος του δικαστηρίου Ιωάννης Ντεγιάννης ανέλαβε, ως είθισται, την ανάγνωση της ετυμηγορίας. Οι τρεις αρχηγοί Παπαδόπουλος, Μακαρέζος, Παττακός κηρύχθηκαν ένοχοι χωρίς ελαφρυντικά. Ένοχοι κρίθηκαν και οι υπόλοιποι συγκατηγορούμενοί τους. Ωστόσο, τους αναγνωρίστηκαν ορισμένα ελαφρυντικά. Ο Καρύδας αθώωθηκε λόγω αμφιβολιών για τη συμμετοχή του στο πραξικόπημα. Η πρόταση του εισαγγελέα για τις ποινές των αρχηγών ήταν καταπέλτης. Η στάση επισείει θάνατο. Για την εσχάτη προδοσία ισόβια κάθειρξη. Στους συνεργήσαντες επιβλήθηκαν επίσης πολυετείς καθείρξεις, όχι όμως θάνατος. Οι κατηγορούμενοι όσο κι αν προσπάθησαν να δείξουν ψυχραιμία ήταν εμφανές ότι ξαφνιαστήκαν και σάστισαν με την αυστηρότητα των ποινών (Ντεγιάννης, 1990, σελ.192-194).

Το πενταμελές Εφετείο Αθηνών με την ιστορική απόφαση 577/1975 δεν έκανε τίποτα άλλο παρά να επιβάλλει τις προβλεπόμενες ποινές του ποινικού κώδικα επιμετρώντας τις στους κατηγορουμένους ανάλογα με την κρίση του. Η απόφαση ήταν πράγματι ιστορική, όχι μόνο γιατί είχε ως αντικείμενο ένα σημαντικό γεγονός της πολιτικής μας ιστορίας, αλλά και γιατί αποτέλεσε ορόσημο από την άποψη της ιστορίας του δικαίου στη χώρα μας. Η απόφαση αυτή στηριζόμενη επίσης στην ιστορική εισαγγελική πρόταση εφάρμοσε για πρώτη φορά τη δημοκρατική αρχή ως ύπατη αρχή νομιμοποίησης της εξουσίας και νομιμότητας της άσκησης της, αναγνωρίζοντας την ισχύ της και κατά τον χρόνο μη ισχύος δημοκρατικά νομιμοποιημένου συντάγματος με βάση πραγματικά στοιχεία έκφρασης λαϊκής βούλησης (Κασιμάτης, 2005, σελ.40).

Η απόφαση εκδόθηκε στις 13.15 το μεσημέρι του Σαββάτου 24 Αυγούστου 1975. Σημαντικό ήταν ότι η ολοκλήρωση μιας τόσο κρίσιμης ακροαματικής διαδικασίας έγινε μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα και αυτό οφείλεται χάρη στον πρόεδρο του δικαστηρίου, Ιωαν. Ντεγιάννη, ο οποίος διηύθυνε άψογα τη διαδικασία και αντέκρουσε με συνέπεια κάθε προσπάθεια κωλυσιοεργίας των κατηγορουμένων. Στην ταχύτητα της διαδικασίας συνετέλεσε και η απόφαση του δικαστηρίου να μη παραστούν δικηγόροι πολιτικής αγωγής (Ρενιέρης,

2008, σελ.193). Το δικαστήριο είχε ολοκληρώσει το χρέος του. Όταν αποφάσισε την ποινή του θανάτου δεν ασχολήθηκε με το αν η ποινή αυτή θα εκτελείτο ή όχι. Δεν ήταν άλλωστε αρμοδιότητάς του. Ο δικαστής Ντεγιάννης στο βιβλίο του αποκαλύπτει πως και οι ίδιοι οι λειτουργοί της δικαιοσύνης αμφέβαλαν περί της εκτέλεσης της θανατικής ποινής. Ήταν πιθανό και το ενδεχόμενο η εκτέλεση να ηρωοποιούσε και να καθαγίαζε τους εκτελεσθέντες. Η χώρα μας είχε παρόμοια τέτοια εμπειρία με την εκτέλεση των Εξ, το 1922. Η ποινή αυτή ωστόσο, έπρεπε να ακουστεί προς παραδειγματισμό και συμμόρφωση κυρίως μέσα στις τάξεις του στρατού. Η κάθαρση δεν είχε ολοκληρωθεί. Υπήρχαν ακόμη επίδοξοι μιμητές και με το άκουσμα της θανατικής ποινής σίγουρα έκαναν δεύτερες σκέψεις (Ντεγιάννης, 1990, σελ.199). Η άποψη του δικαστή Ντεγιάννη θεωρείται ιδιαίτερης βαρύτητας καθώς διατυπώθηκε από έναν λειτουργό της δικαιοσύνης που κλήθηκε να σηκώσει στους ώμους του το βάρος της *κάθαρσης* όλου του μεταπολεμικού κόσμου. Η δικαιοσύνη οφείλει να λαμβάνει υπόψη όλες τις παραμέτρους και τα ενδεχόμενα. Ακόμα και η υστεροφημία των καταδικασθέντων αποτελούσε μορφή τιμωρίας και μάλιστα *εξ αεί* κι αυτό το γνώριζαν πολύ καλά οι έμπειροι δικαστές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

«Στον απόηχο της δίκης»

Α) Η μεταβολή των ποινών

Λίγες ώρες μετά την ανακοίνωση της απόφασης του δικαστηρίου και της επιβολής της θανατικής ποινής, εκδόθηκε κυβερνητική ανακοίνωση σύμφωνα με την οποία προβλεπόταν μετριασμός των ποινών²². Η διαφανόμενη πρόθεση της κυβέρνησης να αποφευχθούν οι θανατικές εκτελέσεις των τριών πρωταιτίων του πραξικοπήματος προκάλεσε, όπως ήταν αναμενόμενο, θύελλα αντιδράσεων τόσο από τα κόμματα της αντιπολίτευσης όσο και από τον Τύπο. Ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου, Γεώργιος Μαύρος, κατηγόρησε την κυβέρνηση για ωμή παρέμβαση στο έργο της δικαιοσύνης προτού καν εξαντληθούν τα ένδικα μέσα που βρίσκονταν στη διάθεση των καταδικασθέντων αφού προέτρεξε να μεταβάλει τις ποινές. Ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ, Ανδρέας Παπανδρέου, επέκρινε κι αυτός με τη σειρά του την κυβέρνηση για τη σπουδή που επέδειξε να μην εκτελεστούν οι θανατικές ποινές κατηγορώντας για άλλη μια φορά τον πρωθυπουργό ότι είχε αναλάβει έναντι της χούντας δεσμεύσεις τις οποίες είχε έρθει η ώρα να εκπληρώσει. Τέλος το ΚΚΕ κατηγόρησε την κυβέρνηση για απαράδεκτη ελαστικότητα που ενδεχομένως να λειτουργούσε ενθαρρυντικά σε μελλοντικούς επίδοξους δικτάτορες.

Το υπουργικό συμβούλιο, που συνεδρίασε δύο μέρες αργότερα αποφάσισε ομόφωνα τη μεταβολή των θανατικών ποινών σε ισόβια κάθειρξη, όπως είχε αφήσει να εννοηθεί η κυβερνητική ανακοίνωση. Σε μακροσκελή ανακοίνωση που εξέδωσε παρατίθεται αναλυτικά το σκεπτικό της απόφασης του. Μεταξύ άλλων στην ανακοίνωση αναφέρεται, αφού διαψεύδονται κατηγορηματικά τα περί πιέσεων και δεσμεύσεων του πρωθυπουργού, ότι η κυβέρνηση έπραξε υπευθύνως το καθήκον της όπως ορίζεται από το δημοκρατικό και πολιτιστικό επίπεδο της χώρας. Τα κίνητρα λήψης της συγκεκριμένης απόφασης ήταν πρωτίστως ανθρωπιστικά. Από την άλλη έπρεπε να διασφαλιστεί η κοινωνική γαλήνη και ηρεμία. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός σε επίσκεψη του στη Δράμα λίγες μέρες αργότερα, κατά την εξέλιξη της άσκησης «Πτολεμαίος» των Ενόπλων Δυνάμεων, απευθυνόμενος στους αξιωματικούς διαβεβαίωνε ότι «Όταν ομιλούμε για ισόβια δεσμά, εννοούμε ισόβια δεσμά.» (Χατζηβασιλείου, 1996, σελ.501-507).

Η θανατική ποινή ήταν ανεφάρμοστη για πολλά χρόνια στη χώρα μας αν και ο νόμος ήταν τυπικά σε ισχύ. Η στάση της κυβέρνησης Καραμανλή, που ήταν εκείνη η οποία

²² «Εις την δημοκρατία η δικαιοσύνη είναι ανεξάρτητος και συνταγματικώς κατοχυρωμένη λειτουργία. Εις το Κράτος Δικαίον το έργον της δικαιοσύνης συμπληρώνεται από την τελικήν διαδικασίαν...η οποία επιτρέπει τον μετριασμόν των ποινών. Εις την τελικήν αυτήν φάσιν πρέπει να πρυτανεύσει υψηλό αίσθημα πολιτικής ευθύνης... Το υπουργικό συμβούλιο θα εξετάσει όλα τα ανακύπτοντα, μετά την έκδοσιν της αποφάσεως θέματα.» (Χατζηβασιλείου, 1996, τ. 8, σελ.502).

συνταγματικώς είχε την ουσιαστική αρμοδιότητα της χάρης, επέδειξε πνεύμα μετριοπάθειας και ευθυγράμμισης προς έναν ευρωπαϊκό προσανατολισμό χωρίς ωστόσο να εγκαταλείψει την αυστηρότητα στην αντιμετώπιση των κυρίως υπευθύνων για τα εγκλήματα του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου και του δικτατορικού καθεστώτος που ακολούθησε. Άλλωστε και στην κυβερνητική ανακοίνωση τονίζεται ρητά ότι στην κρίσιμη αυτή φάση έπρεπε να πρυτανεύσει υψηλό αίσθημα πολιτικής ευθύνης (Κασιμάτης, 2005, σελ.41)

Και ο πρόεδρος Ντεγιάννης στο βιβλίο του «Η δίκη» σχετικά με την απόφαση της μεταβολής των ποινών εκφράζει τις επιφυλάξεις του ως προς τον χρόνο λήψης της απόφασης. Θεωρεί πως υπήρξε αδικαιολόγητη βιασύνη που συμπαρέσυρε έντονες αντιδράσεις. Η κυβερνητική παρέμβαση στη δεδομένη στιγμή ήταν ατυχής και άκαιρη καθώς μετέβαλε την πανηγυρική ατμόσφαιρα προτού προλάβει καν ο λαός να την απολαύσει. Με την μεταπολίτευση, με την παράδοση της χούντας στο λαό, με την απόφαση του δικαστηρίου, η ελληνική κοινή γνώμη ένωσε πως υπήρξε μία δικαίωση αλλά και μία διαβεβαίωση πως το κακό εξοστρακίστηκε. Η σπουδή της απόφασης μεταβολής των ποινών τους προσγείωσε και τους γέμισε αμφιβολίες, αμφισβητήσεις και καχυποψία. Η ποινή αποσκοπούσε να δώσει ένα ισχυρό πλήγμα στην αντιδημοκρατική ιδεολογία των συνταγματαρχών. Κι όχι μόνο στους ίδιους ως φυσικά πρόσωπα. Η στιγμή λοιπόν ήταν άστοχη κι όχι η απόφαση αυτή καθ' εαυτή. Αν ανακοινωνόταν λίγο καιρό αργότερα που η ζωή θα είχε πάρει πλέον τους κανονικούς της ρυθμούς και τα πνεύματα θα είχαν ηρεμήσει, ο χρόνος θα είχε απαλύνει τη μνήμη και τότε η απόφαση για χάρη θα προσλαμβάνονταν διαφορετικά (Ντεγιάννης, 1990, σελ.199-200).

Κρίνοντας με πολιτικά κριτήρια την απόφαση, γίνεται αντιληπτό πως η παράταξη της Νέας Δημοκρατίας, της λεγόμενης Δεξιάς, μετά τη Μεταπολίτευση ερχόταν αντιμέτωπη με μια νέα πρόκληση. Ο πολιτικός της λόγος έπρεπε να συγκροτηθεί αυτή τη φορά με μετριοπάθεια και αυτοσυγκράτηση όπως επέτασσαν οι νέοι καιροί και αυτό το γνώριζε πιο καλά απ' όλους ο ίδιος ο αρχηγός της, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η απόφαση για μεταβολή των θανατικών ποινών ήταν στο πλαίσιο αυτής της αλλαγής. Εάν ο Καραμανλής επέτρεπε την εκτέλεση των χουντικών αυτό θα τον έφερνε καταρχήν αντιμέτωπο με το τμήμα εκείνο της παράταξής του που είχε είτε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο ταυτιστεί με το δικτατορικό καθεστώς και άρα θα μπορούσε να αποτελέσει ακόμα και μια αφορμή ενδοπαραταξιακής διαμάχης. Με την αναίρεση των εκτελέσεων αποφεύχθηκαν και άλλα πολύ πιο εκτεταμένα πολιτικά προβλήματα που θα μπορούσαν να προκληθούν και αντιπαραθέσεις οι οποίες θα τορπίλιζαν την σταθερότητα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Στην Γ' ελληνική Δημοκρατία δεν έπρεπε να ανοίξει ένας νέος διχαστικός κύκλος αίματος όπως στο παρελθόν. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής δεν ήθελε να ταυτιστεί η Νέα Δημοκρατία με τις εκτελέσεις. Οι πρακτικές του παρελθόντος δεν είχανε καμία θέση σε αυτή τη νέα εποχή. Ήταν άλλο ένα σημείο ρήξης. Η καινούργια φιλελεύθερη παράταξη δεν μπορούσε να έχει στο ενεργητικό της πράξεις οι οποίες ήταν βέβαιο πως στο μέλλον θα αποκτούσαν αρνητικές και διχαστικές συνδηλώσεις. Η Δεξιά ήταν πλέον ανασυγκροτημένη. Το παρελθόν της έπρεπε να λειτουργήσει διδακτικά

για την ίδια για να μπορέσει να εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις για ένα ευοίωνο μέλλον (Πασχαλούδη, 2016, σελ.130-131).

Β) Οι αντιδράσεις του Τύπου

Έντονες συζητήσεις προκλήθηκαν και στον Τύπο της εποχής για το θέμα της μετατροπής των θανατικών ποινών των πρωταιτίων σε ισόβια κάθειρξη. Η *Καθημερινή*, παραδοσιακή εφημερίδα της δεξιάς παράταξης, χαιρετίζει τόσο την απόφαση του δικαστηρίου όσο και τη φιλοσοφία της απόφασης για τη μεταβολή των ποινών. Στο φύλλο της 23^{ης} Αυγούστου η εφημερίδα γράφει στον τίτλο της ότι «Έφτασε η ώρα της δικαιοσύνης εν ονόματι του ελληνικού λαού.» ενώ στις 26/08 χαρακτηρίζει θρίαμβο για την ελληνική δικαιοσύνη την απόφαση και σχολιάζει πως η Δημοκρατία δεν κατοχυρώνεται με εκτελέσεις των εχθρών της ενώ δεν παραλείπει να υπογραμμίσει την επιδοκιμασία του διεθνούς Τύπου σχετικά με την απόφαση απονομής χάριτος (Καθημερινή, 23 & 26/08/1975).

Το *Βήμα*, λίγες ώρες πριν την έκδοση της απόφασης αναφέρεται στην αδημονία του ελληνικού λαού η οποία ήταν μεγαλύτερη και από των ίδιων των ενόχων, όπως γράφει χαρακτηριστικά. «Η αγωνία του λαού συνοδεύεται και από αίσθημα ευθύνης για την πολιτεία μας. Δεν περιορίζεται στην ατομική σημασία και σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί προσδοκία εκδικήσεως αλλά αυτοβεβαίωση της δημοκρατίας. Το σκεπτικό της απόφασης αποτελεί ένα βαρυσήμαντο κεφάλαιο της ιστορίας. Θα σφραγίσει το εφιαλτικό παρελθόν και από αυτή τη δίκαιη ποινή θα αρχίσει η ιστορία της καινούργιας δημοκρατίας.» (Βήμα, 23/08/1975).

Ο Μάριος Πλωρίτης, ωστόσο, σε κείμενο του κόλαφο στο κυριακάτικο *Βήμα* της 26ης Αυγούστου και αφού έχει γίνει γνωστή η απόφαση της χάριτος, τοποθετείται επί του επίμαχου θέματος. Το κείμενο του έχει τον χαρακτηριστικό τίτλο «Ιχνηλασία». Και πράγματι ο κειμενογράφος επιχειρεί να ιχνηλατήσει το σκεπτικό της κυβέρνησης που οδήγησε στη σχετική απόφαση. Καταγράφει και αναλύει όλες τις πιθανές εκδοχές που διαπερνούν το μυαλό του ελληνικού λαού επιχειρώντας να λύσει τον γρίφο. Χαρακτηρίζει την απόφαση *ράπισμα* κατά της δικαιοσύνης ενώ θεωρεί ότι δεν έχουν δοθεί μέχρι στιγμής πειστικές απαντήσεις εκ μέρους της κυβέρνησης για τους λόγους που οδήγησαν στη λήψη αυτής της απόφασης. Αναφέρεται πρώτα από όλα στις φημολογούμενες δεσμεύσεις που φέρεται να έχει αναλάβει ο Κωνσταντίνος Καραμανλής κατά τη μετάβαση της εξουσίας και δεν παραλείπει να υπενθυμίσει ότι και ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος είχε αφήσει σαφείς αιχμές σχετικά με αυτό το ζήτημα. Κι αν δεν είχε δεσμευτεί απέναντι στους ίδιους τους πραξικοπηματίες, λέγεται, ότι είχε δεχτεί πιέσεις από ξένα κέντρα εξουσίας που πάντα φρόντιζαν να προστατεύουν τους πράκτορες τους. Όσο για την εκδοχή της ηρεμίας, ο Πλωρίτης ισχυρίζεται πως η μεταβολή των ποινών επέφερε πολύ μεγαλύτερη κοινωνική ταραχή παρά η ίδια η απόφαση του δικαστηρίου. Ψέγει επίσης την κυβέρνηση για την ατολμία της να προβεί σε οριστική κάθαρση μες στο στράτευμα ενώ ζητά να διευκρινιστούν

ποιες ήταν αυτές οι επικίνδυνες διεργασίες που έπρεπε να αποσοβηθούν στις οποίες αναφερόταν η κυβερνητική ανακοίνωση. Καμία εξήγηση δεν του φαινόταν επαρκώς πειστική. Ούτε καν αυτή της μετριοπάθειας. Γιατί μέτρο, σύμφωνα με τον ίδιο, πρέπει να έχει και η επιείκεια ώστε αυτή να μη καλλιεργεί το θράσος των αμετανόητων. Δεν παραλείπει στον επίλογό του να αναφερθεί και στις ευθύνες της αντιπολίτευσης που με τις παλινδρομήσεις της και τον ασυνεπή της λόγο απέδειξε πως δεν μπορούσε να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων (Πλωρίτης, Βήμα, 31/08/1975, σελ.1,2).

Η εφημερίδα *Τα Νέα* στο πρωτοσέλιδο της 23^{ης} Αυγούστου, λίγες ώρες πριν την απόφαση, αναφέρεται και αυτή στον ελληνικό λαό εν ονόματι του οποίου θα ανακοινωνόταν η ετυμηγορία του δικαστηρίου. Στο φύλλο της 25^{ης} Αυγούστου, μετά τη χάρη, διατυπώνει την αγωνία της για το τι μέλλει γενέσθαι ενώ υπογραμμίζει πως ο ελληνικός λαός δεν πρόκειται να επιτρέψει την πολιτική λήθη. Και σε αυτό το δημοσίευμα γίνεται αναφορά στο ζήτημα της κάθαρσης που βραδυπορεί και στους κινδύνους που ελλοχεύουν από τους ομονοούντες της χούντας ενώ κλείνει επισημαίνοντας ότι η προστασία της δημοκρατίας αποτελεί ηθική επιταγή τόσο για τον ελληνικό λαό όσο και για τους νόμιμους εκπροσώπους του, αφήνοντας σαφείς αιχμές για τα κίνητρα της απόφασης της κυβέρνησης (*Τα Νέα*, 25/08/1975)

Στο ίδιο φύλλο διατυπώνουν την άποψή τους επί του θέματος και τρεις σπουδαίοι πνευματικοί άνθρωποι της εποχής. Ο Ιάκωβος Καμπανέλης σε κείμενο του με τίτλο «Ερωτηματικό» αναφέρεται ακριβώς σε αυτά τα ερωτηματικά, τους προβληματισμούς που έχει εγείρει η τόσο βιαστική κυβερνητική παρέμβαση ενώ θεωρεί ότι ο τρόπος μεταβολής των ποινών αποτέλεσε καίριο πλήγμα για το κύρος της δημοκρατίας μειώνοντας παράλληλα και το αίσθημα κυριαρχίας του λαού. Ο Πέτρος Μάρκαρης, επισημαίνει τον κίνδυνο η παρέμβαση αυτή να επηρεάσει την εξέλιξη των υπόλοιπων δικών και κάνει λόγο ευθαρσώς για κατάλυση του κράτους δικαίου. Η Μαργαρίτα Λυμπεράκη τέλος, επισημαίνει και αυτή με τη σειρά της τον κίνδυνο να επηρεαστούν και οι υπόλοιπες δίκες που εκκρεμούν ενώ αναρωτιέται ποια ποινή θα ήταν πλέον αντάξια των εγκλημάτων της Κύπρου, αν διεξαχθεί κάποτε αυτή η δίκη. Την ίδια στιγμή που στις δίκες των βασανιστών ακούγονται φρικτά πράγματα η ελληνική κυβέρνηση επιδεικνύει πρωτοφανή επιείκεια στους φυσικούς και ηθικούς αυτουργούς αυτής της ιστορίας (Καμπανέλης, Μάρκαρης, Λυμπεράκη, *Τα Νέα*, 25/08/1975, σελ.1).

Ο Τάκης Πρόκας, στο περιοδικό *ANTI*, σε σκληρό ύφος μιλά για προδοσία του ελληνικού λαού, για διάψευση των προσδοκιών του από τον Καραμανλή και θρίαμβο εν τέλει της υποτέλειας. Φροντίζει ωστόσο, να διαχωρίσει το έργο των δικαστών εξάροντας τη στάση του δικαστή Ντεγιάννη σε όλη την ακροαματική διαδικασία. Αναρωτιέται και αυτός με τη σειρά του ποιοι λόγοι οδήγησαν τον πρωθυπουργό στην απόφαση μετριασμού των θανατικών ποινών. Και πάλι οι υποθέσεις οι ίδιες. Πιέσεις από το εξωτερικό, από τις ένοπλες δυνάμεις, από δεσμεύσεις που είχαν ήδη προηγηθεί. Ο αρθρογράφος θεωρεί ότι ο Καραμανλής υπέκυψε και καλεί τον ελληνικό λαό να βρίσκεται σε επαγρύπνηση υπό τον φόβο νέων δικτατοριών (Πρόκας, περ. *ANTI*, τ.25, 26/27 Αυγούστου 1975).

Στο επόμενο τεύχος του περιοδικού γίνεται και πάλι εκτεταμένη αναφορά στο γεγονός της μεταβολής των ποινών καθώς ήταν μία απόφαση που πάγωσε και εξόργισε το λαό. Ωστόσο, από τους περισσότερους ήταν αναμενόμενη καθώς οι κατηγορούμενοι αναφέρονται ως παιδιά της παράταξης που θα προστατεύονταν ούτως ή άλλως. Στο δημοσίευμα γίνεται λόγος και για αντιδράσεις και ανησυχίες που σημειώθηκαν ακόμα και μέσα στο ίδιο το κόμμα της συντηρητικής παράταξης ενώ δεν παραλείπονται και σε αυτό το έντυπο οι επικρίσεις για τη στάση της αντιπολίτευσης που αποδείχθηκε ανέτοιμη και ασυντόνιστη στις αντιδράσεις της. Από τη μία λοιπόν, το υπερτροφικό εγώ του πρωθυπουργού, γράφει το δημοσίευμα, που κινεί όλα τα νήματα, από την άλλη η εσωστρέφεια της αντιπολίτευσης που τον ενισχύει έτι περαιτέρω. Και φυσικά ο λαός νιώθει απομονωμένος και αναδιπλώνεται (ANTI, τ.26, αντίλογος, σελ.4, 6/9/1975).

Οι αντιδράσεις του πολιτικού κόσμου, του Τύπου και της κοινής γνώμης ήταν αναμενόμενες. Η κυβερνητική παρέμβαση σε μία τόσο κρίσιμη δικαστική απόφαση για την κοινωνική ασφάλεια φάνταζε ωμή και ύποπτη σε μία περίοδο που ούτως ή άλλως η καχυποψία και η αμφισβήτηση εξακολουθούσαν να υφίστανται μετά από τόσες περιπέτειες και συγκρούσεις. Εκ του αποτελέσματος αποδείχθηκε ότι ο πρωθυπουργός φάνηκε συνεπής στα λόγια του. Τα «ισόβια» ήταν πράγματι «ισόβια». Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορούσε να το διασφαλίσει εκ των προτέρων ο πληγωμένος ελληνικός λαός. Δεν θα ήταν η πρώτη φορά που οι πολιτικοί θα αποδεικνύονταν αφερέγγυοι. Η στιγμή άλλωστε της παρέμβασης επέτρεπε πολλά περιθώρια αμφιβολιών. «Η γυναίκα του Καίσαρα δεν αρκεί να είναι τίμια, πρέπει και να φαίνεται τίμια.»

Συμπεράσματα

Αυτό που συνέβη τον Ιούλιο του 1974 δεν ήταν απλώς το τέλος μιας δικτατορίας, η ανατροπή μιας επταετούς παρένθεσης και η επιστροφή στο κοινοβουλευτικό καθεστώς προ του 1967. Ήταν κάτι πολύ ουσιαστικότερο. Η Μεταπολίτευση αποτέλεσε την πιο σημαντική τομή στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, ήταν το τέλος μιας νοσηρής εποχής αλληλοσπαραγμού, το τέλος ενός καθεστώτος που επιβλήθηκε στην Ελλάδα μεταπολεμικά και σφραγίστηκε από τον εμφύλιο πόλεμο. Από' κει και έπειτα μεταλλάχθηκε όλο το πολιτικό τοπίο. Σταμάτησαν οριστικά οι διώξεις των αντιφρονούντων, αποκαταστάθηκαν οι ελευθερίες και τα δικαιώματα των πολιτών, πραγματοποιούνταν νόμιμες εκλογές, ελεύθερες, χωρίς βία και νοθεία το ΚΚΕ νομιμοποιήθηκε, πήρε μέρος στην πολιτική ζωή αναγνωρίζοντας πλέον την νομιμότητα του καθεστώτος ενώ καταργήθηκε οριστικά η βασιλεία κατόπιν λαϊκής βούλησης. Η διαδικασία αυτή δεν έλαβε χώρα σε μία στιγμή ήταν μία ιστορική διαδικασία που μετέβαλε οριστικά τη φυσιογνωμία της Ελλάδας με το στίγμα νέων προσανατολισμών στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα (Λιάκος, 2019,σελ.409-410).

Το πρώτο διάστημα, η κάθαρση, η αποχουντοποίηση κι ο εκδημοκρατισμός του πολιτικού συστήματος αποτέλεσαν το σύνθημα της νέας εποχής, αν και το τρίπτυχο αυτό δεν συστοιχήθηκε απόλυτα ούτε ανταποκρίθηκε στις αρχικές προσδοκίες. Η Λίνα Αλεξίου, σε άρθρο της, ένα χρόνο μετά τη μεταπολίτευση και μεσούσης της δίκης των πρωταιτίων κάνει λόγο για χαμένες ελπίδες, ολέθριες παραχωρήσεις και εκπτώσεις σκοπιμότητας (Αλεξίου, περ. ANTI, τ.24, 02/08 /1975). Ενδεχομένως όμως, η οργή, ο πόνος, η αγανάκτηση, η ελπίδα υπερεκτίμησαν τη δυναμική των δομικών και εκ βάθρων αλλαγών που μπορεί να υποστηρίξει μια κοινωνία, ένα καθεστώς που οι πληγές του ήταν ακόμα νωπές. Το διακύβευμα κρίσιμο. Παγίωση της δημοκρατίας, εμπέδωση αισθήματος ασφάλειας αλλά και ηθική δικαίωση του λαού. Ο τόπος δεν έπρεπε να ξαναδοκιμαστεί. από διχαστικές αντιλήψεις που έθρεφαν την ελληνική κοινωνία από τα χρόνια του διχασμού. Όφειλαν πλέον να κλειστούν στο χρονοντούλαπο της ιστορίας και να ανασύρονται από τη μνήμη μόνο ως παραδείγματα προς αποφυγή.

Οι δίκες καθεστώτων, οι πολιτικές δίκες, πάντα υποκρύπτουν τον κίνδυνο ρεβανσισμού από τη μία ή την άλλη πλευρά. Στην ελληνική ιστορία υπάρχει το παράδειγμα της δίκης των Εξ η οποία αν και πρόσκαιρα λειτούργησε κατευναστικά για το εξοργισμένο πλήθος, στην πραγματικότητα άνοιξε νέους κύκλους αίματος στην ελληνική κοινωνία. Η δίωξη και η τιμωρία των ανθρώπων που εξόντωσαν τη χώρα για επτά χρόνια ήταν επιτακτική. Ο τρόπος ωστόσο που αυτό θα συνέβαινε ορθώς έγινε αντικείμενο συζητήσεων και της δημόσιας διαβούλευσης. Αφορούσε όλους, γιατί όλοι επλήγησαν, όλοι ταπεινώθηκαν, όλοι καταπιέστηκαν. Όλοι εκτός από τους ενορχηστρωτές αυτής της ιστορίας και των συνεργατών τους που τώρα είχε έρθει η ώρα να βρεθούν αντιμέτωποι με τις συνέπειες των πράξεών τους. Την πολιτική και ηθική ευθύνη για την τιμωρία των χουντικών και τη δικαίωση του λαού έφερε κυρίως ο πολιτικός κόσμος που έπρεπε να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και με

υψηλό αίσθημα ευθύνης να αποβάλει παρωχημένες αντιλήψεις και να κάνει ρηξικέλευθες τομές. Το προδικτατορικό πολιτικό προσωπικό που πρωτοστατούσε και στο νέο ξεκίνημα έπρεπε να αποδείξει την αναγέννησή του με τομές και ρήξεις με το παρελθόν που δεν θα επέφεραν όμως ολέθρια πλήγματα στα θεμέλια της ήδη τραυματισμένης ελληνικής κοινωνίας.

Η κυβέρνηση Καραμανλή, η Δεξιά παράταξη, είχε τη νομιμοποίηση να προβεί σε όλες τις απαραίτητες ενέργειες. Ήταν αντιμέτωπη με την πρόκληση της αποστασιοποίησης του ίδιου της του παρελθόντος ή έστω ενός μέρους αυτού. Αυτό θα συνέβαινε εμπράκτως μόνο στην περίπτωση που η έναρξη του νέου της πολιτικού βίου ταυτιζόταν με ενέργειες, αποφάσεις, σύμβολα και εικόνες που θα λειτουργούσαν στο μέλλον ως θετικό παράδειγμα. Και αυτό αποφάσισε ο τότε αρχηγός της. Η πρώτη θητεία της Νέας Δημοκρατίας στην κυβέρνηση συνδέθηκε με τη σταθεροποίηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, με την κατάργηση της μοναρχίας και τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, με την ένταξή της στην ΕΟΚ, αντί να συνδεθεί με τις εκτελέσεις των χουντικών (Πασχαλούδη, 2016, σελ.131). Τα υπόλοιπα πολιτικά κόμματα έπρεπε και αυτά να αναπροσαρμοστούν στις συνθήκες των νέων καιρών προκειμένου να εξασφαλίσουν τη βιωσιμότητα τους σε αυτή τη νέα εποχή. Η Ένωση Κέντρου όφειλε να εμπεδώσει τη νέα της ταυτότητα σε μια στιγμή που είχε γεννηθεί το ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου και χωρίς να ξεχνά τη συμβολή της στην προδικτατορική τοξικότητα. Το ΚΚΕ, νομιμοποιημένο πλέον, έπρεπε να μην επαναλάβει τα λάθη του παρελθόντος αναλωνόμενο σε στείρες αντιπαραθέσεις αναπαράγοντας ένα κυνήγι μαγισσών. Άνηκε από' δω και στο εξής στο μεταπολιτευτικό πολιτικό σύστημα.

Οι δίκες των χουντικών και ιδιαίτερα η πρώτη δίκη των πρωταιτίων αποτέλεσαν αφορμή ώστε όλες αυτές οι προκλήσεις και οι αντιφάσεις να αναδυθούν και να αντιμετωπιστούν. Στη δίκη των πρωταιτίων δεν δικάστηκαν και καταδικάστηκαν μόνο τα πρόσωπα που σφετερίστηκαν την εξουσία. Είχε και ένα βαθύτερο, συμβολικό χαρακτήρα αυτή η δίκη. Γιατί μαζί με τους στραγγαλιστές της δημοκρατίας καταδικάστηκε και μια ολόκληρη νοοτροπία που μέχρι τότε είχε προκαλέσει αρκετά δεινά στη χώρα. Η καταδίκη αυτή έβαλε τέλος μια για πάντα στην ανάμειξη των Ενόπλων Δυνάμεων στη διαμόρφωση των πολιτικών πραγμάτων στη χώρα μας. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό και με την κατάργηση της βασιλείας και την εγκαθίδρυση της Προεδρευομένης Δημοκρατίας θωράκισε θεσμικά και ηθικά την Γ' ελληνική Δημοκρατία και αποτέλεσε την καλύτερη απόδειξη ότι η επταετής εμπειρία της χούντας λειτούργησε θεραπευτικά για την ελληνική κοινωνία και τον πολιτικό κόσμο (Ρενιέρης, 2008,σελ. 193).

Ο Βασίλης Βασιλικός, με κείμενό του στο περιοδικό *ANTI*, λίγες μέρες μετά τον επίλογο της δίκης, δεν απέδιδε στη διαδικασία την αναμενόμενη πολιτική σπουδαιότητα. Αντιθέτως, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι «τέτοιου είδους δίκες (ανακαλώντας και το παράδειγμα του 1922) έμοιαζαν περισσότερο με διακανονισμό, με ενδοοικογενειακές διαφορές του αστικού κόσμου, της ίδιας τάξης. Μόνο έτσι τρώγονται τα συστήματα. Εκ των έσω.» Σύμφωνα με τον ίδιο, η λαϊκή συμμετοχή ήταν προσχηματική. Ο λαός απουσίαζε γιατί το σύστημα δεν

αποδέχεται πλέον τα λαϊκά δικαστήρια και στην προκειμένη περίπτωση της δίκης των πρωταιτίων η ίδια η κατηγορία πλαισιοθετήθηκε στα μέτρα της ποινής που έπρεπε να αποδοθεί σε αυτούς τους ανθρώπους που είχαν τη συγκεκριμένη ιδιότητα. Στιγμαίο και διαρκές (Βασιλικός, περ. ANTI, τ.26/27, Αύγουστος 1975). Η δίκη διέθετε πολιτικό συμβολισμό και περιεχόμενο ο οποίος όμως σε τέτοιες κρίσιμες στιγμές και μετά από μία τόσο τραυματική περίοδο ήταν λογικό να τίθεται διαρκώς υπό αμφισβήτηση καθώς υπήρχε πάντα η αίσθηση της καχυποψίας ότι ο τρόπος δίωξης των ανθρώπων της χούντας άφηνε άθικτο το καθεστώς της επταετίας έχοντας σαν μόνο αντικείμενό της τη δράση ορισμένων προσώπων, των πρωταιτίων, και μάλιστα κυρίως την τεχνική τους. Ο λαός είχε εναποθέσει μεγάλες προσδοκίες στα δικαστικά αυτά γεγονότα και ανέμενε μία διαφορετική νοηματοδότηση στη διαδικασία. Αυτό θα προερχόταν από δύο συνιστώσες, από τη μία της πολιτικής ηγεσίας της χώρας και από την άλλη από όλους εκείνους που η δίωξή τους από τη δικτατορία επέτρεπε την ελπίδα ότι έχουν δει τα πράγματα πέρα από τη ματαιοδοξία και την αφροσύνη των συνταγματαρχών (ο εκδότης, περ. ANTI, τ.25,16/08/1975).

Μεγαλύτερη σπουδαιότητα και από την ίδια τη δίκη και την τελική ετυμηγορία είχε η πρόσληψη αυτής της απόφασης και αυτής της διαδικασίας από τους Έλληνες πολίτες. Ο Τύπος, ως το βασικότερο επικοινωνιακό μέσο της εποχής επιχείρησε να αποτυπώσει με τον πιο εναργή τρόπο το λεγόμενο λαϊκό αίσθημα, να γίνει η φωνή του λαού και να δώσει βήμα στη συλλογική έκφραση. Η επικοινωνιακή αυτή διαδικασία επέτρεπε στην κοινωνία των πολιτών να συνειδητοποιήσει την εγκαθίδρυση μιας σταθερής δημοκρατίας. Τα δημοσιεύματα, οι φωτογραφίες με τις λεζάντες που τις συνόδευαν, οι γελοιογραφίες, τα κείμενα θέσης από σημαντικούς ανθρώπους της εποχής αντικατόπτριζαν τη λαϊκή έκφραση. Η απαξίωση, η ειρωνεία, η γελοιοποίηση, η αποκαθήλωση αυτών που μέχρι πρότινος ήταν οι δήμιοι του αποτελούσε μιας μορφής εξιλέωση ότι ξορκιζόταν το κακό. Ήταν μια δεύτερη δίκη μέσα στην ίδια τη δίκη, ένα άτυπο λαϊκό δικαστήριο στη συνείδηση των πολιτών.

Η δίκη έγινε σε εποχή ανθοφορίας. Οι ψυχές των ανθρώπων είχαν πλημμυρίσει αισιοδοξία και ανάταση. Ήταν και το επίδικο ιδιαίτερης σημασίας. Η απόφαση ορισμένων να υφαρπάξουν με τη βία την πανοπλία της εξουσίας αποδείχθηκε βαριά για εκείνους και ολέθρια για το λαό. Τώρα που το βάρος αποτινάχθηκε από πάνω του ο λαός είχε κάποιες ελάχιστες απαιτήσεις. Να τιμωρηθούν οι ένοχοι και όσοι στάθηκαν στηρίγματα τους. Έπειτα, να ξεριζωθεί η ιδεολογία της δικτατορίας ώστε να μην ξεπροβάλλει άλλη, απαράλλακτη, με άλλο προσωπείο. Κατόπιν να παραμεριστούν όσοι με τη συμπεριφορά τους άνοιξαν την κερκόπορτα για να περάσει η δικτατορία έστω και εκουσίως. Να πληρώσουν, αν όχι να φυλακιστούν και όσοι χωρίς να είναι στην πρώτη γραμμή επέδειξαν υπέρμετρο ζήλο και υπηρέτησαν το αντιδημοκρατικό καθεστώς. Είχε έρθει η μεγάλη στιγμή να επιστρέψουν και αυτοί στο περιθώριο που ανήκαν μια για πάντα. Να υπάρχουν χωρίς να ακούγεται καν το όνομά τους. Το ηθικό και κοινωνικό στίγμα να είναι για αυτούς η έσχατη τιμωρία (Ντεγιάννης, 1990, σελ. 207-208).

Εν κατακλείδι, η δίκη των πρωταιτίων πέτυχε τον άμεσο σκοπό της που δεν ήταν μόνο βέβαια η τιμωρία των ενόχων κάθε αυτή αλλά η απόδοση δικαιοσύνης και η εμπέδωση του αισθήματος ασφάλειας στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Οι εξελίξεις δικαίωσαν τις επιλογές της κυβέρνησης και ειδικά του Κωνσταντίνου Καραμανλή ως προς τη διαχείριση των διώξεων των ανθρώπων της επταετίας, καθώς όπως αποδεικνύεται μισό αιώνα μετά ο τόπος έπαψε πλέον να στηρίζεται σε σκοτεινούς μηχανισμούς παρακράτους και πορεύεται με τις αξίες που κομίζει μία φιλελεύθερη δημοκρατία. Για τα μέτρα της εποχής ήταν ένα επίτευγμα καθόλου αμελητέο αν λάβει κανείς υπόψη και την ριζοσπαστικοποίηση στην οποία είχε περιέλθει η ελληνική κοινωνία κατά τη διάρκεια της χουντικής επταετίας (Αλιβιζάτος, 2016, σελ.57).

Ακολούθησαν κι άλλες σημαντικές δίκες που σχετίζονταν με το καθεστώς. Οι δίκες των βασανιστών, η δίκη του Πολυτεχνείου. Μόνο για μία περίπτωση οι ένοχοι δεν βρέθηκαν ποτέ ενώπιον της δικαιοσύνης. Η δίκη για το έγκλημα της Κύπρου δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Οι αυτουργοί αυτής της τραγωδίας έμειναν ατιμώρητοι. Μένει λοιπόν μια γλυκόπικρη γεύση του ανολοκλήρωτου για έναν κύκλο που δεν έκλεισε και για αναπάντητα ερωτήματα που όπως φαίνεται, πενήντα χρόνια αργότερα, δεν πρόκειται να απαντηθούν ποτέ κυρίως από τους φυσικούς πρωταγωνιστές αυτής της ιστορίας.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Ημερήσιος και περιοδικός Τύπος:

- *ANTI*
- *Αυγή*
- *Βήμα*
- *Καθημερινή*
- *Τα Νέα*

Ψηφιακό υλικό:

- Καραμανωλάκης (2017), *Μετά τη Δικτατορία. Θεσμοί σε μετάβαση: το παράδειγμα της ανώτατης εκπαίδευσης και του στρατού, 1974-1975*. Συζητούν: Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Τάσος Σακελλαρόπουλος – Ηλίας Νικολακόπουλος, Έκδοση: Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) – Ψηφιακό εκδοτικό πρόγραμμα «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές», <https://soundcloud.com/aski-6/522017-1974-1975a>.
- Κοινοβουλευτικά Πρακτικά, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής, <https://library.parliament.gr>

Βιβλία – Συλλογικοί τόμοι:

- Αλιβιζάτος Ν.(2016), «Ένα ξεχασμένο επίτευγμα. Οι δίκες των χουντικών.», στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*. εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σελ.47-59.
- Καλλιβρετάκης Λ.(2017), *Δικτατορία και μεταπολίτευση*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.
- Κασσιμάτης Γ.(2005), *Η Μετάβαση στη Δημοκρατία και το Σύνταγμα του 1975*, εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα.
- Κρεμμύδας Γ.(1984), *Οι άνθρωποι της Χούντας μετά τη δικτατορία*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα.
- Λιάκος Αντ.(2019), *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.

- Νικολακόπουλος Ηλ.(2016), «Τα διλήμματα της Μεταπολίτευσης: Μεταξύ συνέχειας και ρήξης.», στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*. εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σελ.35-46.
- Ντεγιάννης Ι.(1990), *Η δίκη*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα.
- Ρενιέρης Αντ.(2008), *Η δίκη της Χούντας. 25 καταθέσεις που έκαψαν τους δικτάτορες*, εκδόσεις Τα Νέα Δ.Ο.Λ., Αθήνα.
- Ροδάκης Περ.(1975), «Οι Δίκες της Χούντας - πλήρη πρακτικά», *Η δίκη των Πρωταιτίων της 21ης Απριλίου 1967*, 4 τόμοι, εκδόσεις Δημοκρατικοί καιροί, Αθήνα.
- Πασχαλούδη Ελ.(2016), «Η συγκρότηση του πολιτικού λόγου της Δεξιάς κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο.», στο *Η Μεταπολίτευση '74-'75. Στιγμές μιας μετάβασης*. εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σελ.117-133.
- Σβολόπουλος Κων., επιμ. (1996), *Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αρχείο, Γεγονότα και κείμενα*, τόμος 8, εκδόσεις Ίδρυμα Κωνσταντίνου Καραμανλή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.
- *Σκοτεινή επταετία. Η δικτατορία των συνταγματαρχών* (2014), κατάλογος έκθεσης, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1.

2.

3.

[illegible]

4.

ΣΥΛΛΑΛΗΤΗΡΙΟ 15.000

ΑΓΡΟΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΡΔΙΤΣΑ

— ΣΕΛΙΣ ΒΗ —

ΤΟ ΒΗΜΑ

Θά έγκλειστούν μετά τίς άπολογίες τους

ΣΤΙΣ ΦΥΛΑΚΕΣ ΜΠΟΓΙΑΤΙΟΥ

ΤΗ ΔΕΥΤΕΡΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΝΤΕ

«Θά δικάσδούμε, θά άμνηστευδούμε καί θά πολιτευδούμε» κομπάζει ό Παπαδόπουλος
Καί «Θά έκδικηδούμε» προσδέτει ό Λαδός

Η ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗ ΚΑΤΑΓΕΙΛΕ ΣΤΗ ΒΟΥΛΗ:

Άναβίωση παλαιών

καταδικασμένων μεθόδων

τά γεγονότα Άλιβερίου

Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΕΚΑΛΥΨΕ ΤΟΝ ΣΥΝΤΑΚΤΗ
ΤΟΥ ΠΟΡΙΣΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΧΡΟΦΥΛΑΚΗΣ

“Ός τή Δευτέρα θά προφυλακισθούν (πιθανόν στα στρατιωτικά φυλάκια στό Μπαγιάτι) οι πέντε από τους πρωταγίτους του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967 που βρίσκονται στη Τζιά — χωρίς, όμως, αυτό νά σημαίνει ότι μέ την προφυλάκιση των προσώπων αυτών κλείνει ό κύκλος των κατηγορουμένων γιά τό άπριλιανό πραξικόπημα. Θυμίζεται δέδοται πως μετά την προφυλάκιση των πέντε θά κληθούν από τον άνακριτή (άν δέν έχουν κληθεί) και άλλοι από την ομάδα των πραξικοπηματιών γιά νά άπολογηθούν.

“Ο άνακριτής γάθε μετέθε στην Τζιά γιά νά λάβη την άπολογία του άλλοτε δικτάτορα Γ. Παπαδόπουλου και (μετα) των υπολοίπων.

“Ο Γ. Παπαδόπουλος, ακολουθώντας τό παρόδειγμα του πρώην συνεργάτη του και, ήδη προφυλακισμένου Δημ. Ίωαννίδη, άνήλθεκε νά άπολογηθεί, μέ μια δηλώση πού έκανε προς τον άνακριτή. Οι συνήγοροί του, πάντως, έπέδωκαν στον άνακριτή άπολογητικό υπόμνημα.

Μετά τον Γ. Παπαδόπουλο είχε σειρά νά άπολογηθεί ό άντιπρόεδρος της άπριλιανής κυβέρνησης Στ. Παπασιός, ό όποιος, όμως, ζήτησε νά εξαντλήσει όλη την διαδικασία πού έχει και η όποια λήγει σήμερα.

«ΤΟ ΒΗΜΑ», 25.10.1974, Ιστορικό Αρχείο «ΤΟ ΒΗΜΑ» | «ΤΑ ΝΕΑ»

5.

Νέες απειλές
για τὰ πετρέλαια

—ΣΚΑΪΣ—

ΤΟ ΒΗΜΑ

ΤΕΤΑΡΤΗ
15
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1975

ΑΝΤ. 7.45' ΔΙΑ. 5.30'

ΤΑΡΑΧ. 1200.321 — 33 με 1317.283 — 44

ΕΤΟΣ Α' ΑΡ. 1087 ΤΙΜΗ ΑΡΧ. 4

Ο ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΣΤΟΝ ΚΟΡΥΔΑΛΛΟ

Προφυλακίσθηκε χθές για έσχάτη προδοσία

Τίς φωνές του Κωνσταντίνου Ιωαννίδη, που από σήμερα απομένει να κριστεί για έσχάτη προδοσία, ακούσαμε χθές από τις φωνές του Γ. Παπαδόπουλου, που από σήμερα απομένει να κριστεί για έσχάτη προδοσία. Ο Ιωαννίδης, που από σήμερα απομένει να κριστεί για έσχάτη προδοσία, ακούσαμε χθές από τις φωνές του Γ. Παπαδόπουλου, που από σήμερα απομένει να κριστεί για έσχάτη προδοσία.

Ο Ιωαννίδης, που από σήμερα απομένει να κριστεί για έσχάτη προδοσία, ακούσαμε χθές από τις φωνές του Γ. Παπαδόπουλου, που από σήμερα απομένει να κριστεί για έσχάτη προδοσία.

Ο Ιωαννίδης, που από σήμερα απομένει να κριστεί για έσχάτη προδοσία, ακούσαμε χθές από τις φωνές του Γ. Παπαδόπουλου, που από σήμερα απομένει να κριστεί για έσχάτη προδοσία.

«Τέλειωσαν πιά
τά ψέματα»
είπε στη Τζιά
ό Παπαδόπουλος

Ο Ιωαννίδης, που από σήμερα απομένει να κριστεί για έσχάτη προδοσία, ακούσαμε χθές από τις φωνές του Γ. Παπαδόπουλου, που από σήμερα απομένει να κριστεί για έσχάτη προδοσία.

Η Βουλή ένέκρινε

Η Βουλή ένέκρινε...

Η απόλυση

Η απόλυση...

Θά γίνει

Θά γίνει...

«ΤΟ ΒΗΜΑ», 15.1.1975, Ιστορικό Αρχείο «ΤΟ ΒΗΜΑ» | «ΤΑ ΝΕΑ»

ΤΙΜΗ ΕΛΑΣΤΗ ΘΑΛΑΣΣΙΩΝ ΔΡΑΧΜΑΙ 8
ΕΤΗΣΙΟ ΣΥΝΤΑΚΤΕΑΡΙΟΝ ΔΡ. 1.000
ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΜΕΤΩΝ: 8 70
ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ: ΕΥΡΩΠΗ 4 08

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

ΑΘΗΝΑΙ ΤΡΙΤΗ 29 ΙΟΥΛΙΟΥ 1974

ΟΙ ΠΡΩΤΑΓΙΟΙ ΤΟΥ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑΤΟΣ ΑΡΝΟΥΝΤΑΙ ΝΑ ΚΑΤΑΘΕΣΟΥΝ

Συνωμοσία σιωπής στο έδωλο

ΣΤΑΥΡΙΑΔΑΚΗΣ ΔΙΑΦΩΝΕΙ ΚΑΙ ΑΠΕΙΛΕΙ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΙΣ

Η δίκη συνεχίζεται αύριο, πρώτος μάρτυς ο κ. Παν. Κανελλόπουλος

Η δίκη συνεχίζεται αύριο, πρώτος μάρτυς ο κ. Παν. Κανελλόπουλος

Η δίκη συνεχίζεται

Η δίκη συνεχίζεται...

Η απόλυση

Η απόλυση...

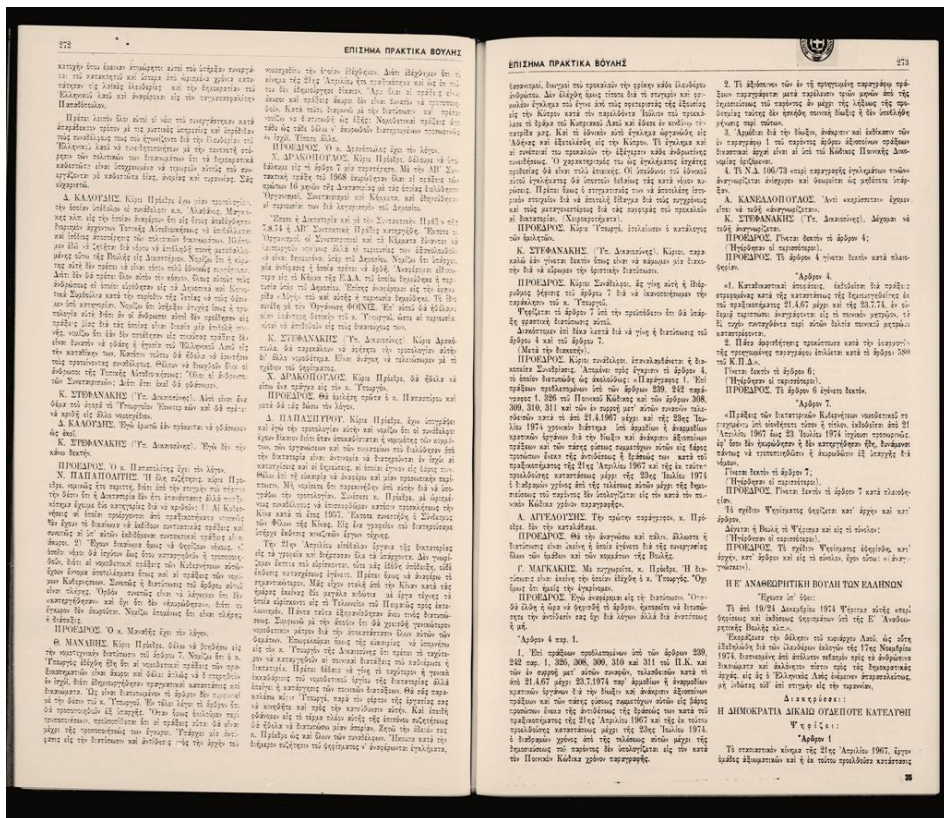
Θά γίνει

Θά γίνει...

Κοβάνη Ελένη: Η δική των Πρωταίων της Χούντας

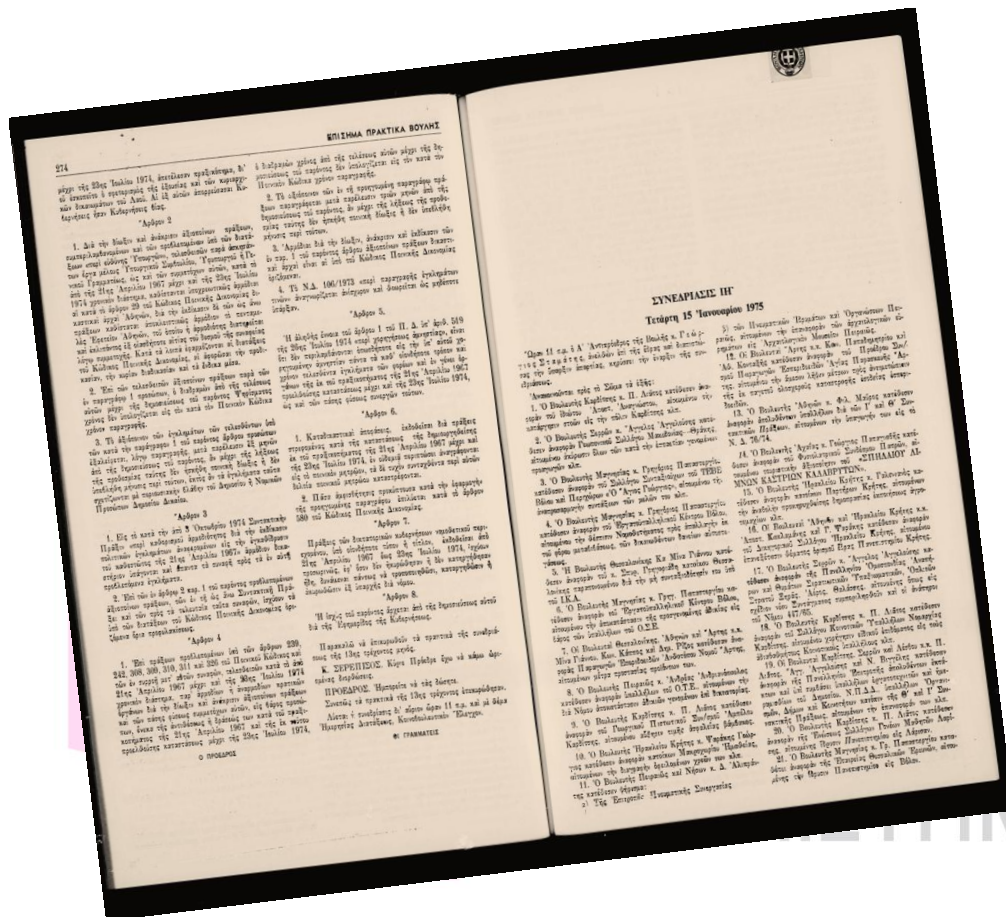
6.

Κοινοβουλευτικά Πρακτικά, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Βουλής

Κοβάνη Ελένη: Η δίκη των Πρωταγίων της Χούντας

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα: Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.